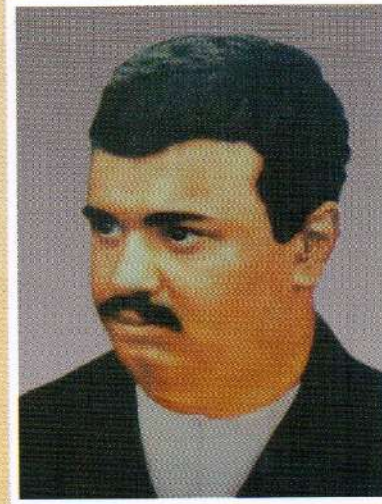

माणगाव परिषद

शतकोत्तर चिंतन

संपादक

प्रा. उज्ज्वला देसाई । डॉ. गिरीश मोरे । डॉ. सारीपुत्र तुपेरे

पहिली ऐतिहासिक माणगाव परिषद
शताब्दी महोत्सव समिती
सन्मानभूमी माणगाव, जि. कोल्हापूर

माणगाव परिषद शतकोत्तर चिंतन

संपादक

प्रा उज्वला अर्जुन देसाई

डॉ गिरीश मोरे

डॉ सारीपुत्र तुपरे

डॉ बाबासाहेब आंबेडकर स्मारक समिती

माणगावचे खजिनदार व श्रीमंत छत्रपती प्रमिलाराजे यांच्या उपस्थितीत व आयु.यशवंतराव उर्फ भैय्यासाहेब आंबेडकर यांच्या हस्ते सत्कार झालेले कालकथित मारुती (मास्तर) धोंडी कांबळे यांचे स्मरणार्थ मा.प्राचार्य पुरंदर मारुती तथा पी एम कांबळे, मा आजीव सेवक श्री. स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था कोल्हापूर, मा संचालक, सिस्टर निवेदिता इंटरनॅशनल स्कूल, बोरिवली (प.) मुंबई यांच्या देणगीतून सदर ग्रंथाची निर्मिती करण्यात आलेली आहे.

पहिली ऐतिहासिक माणगाव

परिषद शताब्दी महोत्सव

समिती - सन्मानभूमी, माणगाव

Mangaon Parishad Shatakottar Chintan - Edited by
Prof Ujjwala Arjun Desai, Dr Girish More, Dr Sariputra Tupere

माणगाव परिषद शतकोत्तर चिंतन
संपादक प्रा उज्ज्वला अर्जुन देसाई, डॉ. गिरीश मोरे, डॉ. सारीपुत्र तुपेरे

© सर्व हक्क सुरक्षित

प्रकाशक

पहिली ऐतिहासिक माणगाव परिषद
शताब्दी महोत्सव समिती-सन्मानभूमी
माणगाव, जि कोल्हापूर
C/o प्राचार्य बापूसाहेब माने
सम्राट अशोक नगर, माणगाव
ता हातकणंगले, जि कोल्हापूर
मोबा ९४०४३९८६२८
प्रथमावृत्ती . २८ एप्रिल, २०२२

मुद्रक

भारती मुद्रणालय
८३२ ई, शाहपुरी ४ थी गल्ली, कोल्हापूर
फोन . (०२३१) २६५४३२९

मुखपृष्ठ

बाळासाहेब पाटील, सांगली

देणगी मूल्य : रु. १००/-

या पुस्तकातील मतांची जबाबदारी त्या त्या लेखकांची असेल

पहिली ऐतिहासिक माणगाव परिषद
शताब्दी महोत्सव समिती-सन्मानभूमी, माणगाव, जि. कोल्हापूर

● सदस्य संचालकांची नावे ●

१) आयु. बापूसाहेब आबाजी माने	-	अध्यक्ष
२) आयु. राजवर्धन बाळासाहेब कोसंबी	-	उपाध्यक्ष
३) आयु. पुरंदर मारुती कांबळे	-	कार्याध्यक्ष
४) आयु. गुलाब बसाप्पा अंबपकर	-	सचिव
५) आयु. बाळासाहेब दादू कांबळे	-	सहसचिव
६) आयु. अशोक परशराम कांबळे	-	खजानिस
७) आयु. श्रीपती भिवा कांबळे	-	सदस्य
८) आयु. दिलीप विष्णू विरांजे	-	सदस्य
९) आयु. मधुकर आबा कांबळे	-	सदस्य
१०) आयु. चंद्रकांत मल्लाप्पा सूर्यवंशी	-	सदस्य
११) आयु. भिमराव गणपती माणगांवकर	-	सदस्य
१२) आयु. जयपाल सखाराम चावरे	-	सदस्य
१३) आयु. अनिल मधुकर कांबळे	-	सदस्य
१४) आयु. अरविंद बाबूराव कुरणे	-	सदस्य
१५) आयु. रविंद्र भळू कट्टी	-	सदस्य
१६) आयु. भैरव शिवाप्पा बारामते	-	सदस्य
१७) आयु. मधुकर सदाशिव गायकवाड	-	सदस्य
१८) आयु. सुकुमार रामचंद्र गवळी	-	सदस्य
१९) आयु. लहु देऊ कांबळे	-	सदस्य
२०) आयु. मधुकर शिवराम माणगांवकर	-	सदस्य
२१) आयु. आण्णा कृष्णा पांडव	-	सदस्य
२२) आयु. आनंदा आकाराम कांबळे	-	सदस्य
२३) आयु. अमर अभिमान पांडे	-	सदस्य

पहिली ऐतिहासिक माणगाव परिषद

शताब्दी महोत्सव समिती-सन्मानभूमी, माणगाव, जि. कोल्हापूर

● स्वागत समिती सदस्यांची नावे ●

१) आयु. बापूसाहेब आबाजी माने	२१) आयु. बाळासाहेब मायाप्पा कांबळे
२) आयु. पी.एम. कांबळे तथा पुंदा कांबळे	२२) आयु. जगन कराडे
३) आयु. एस. बी. दोनवडेकर	२३) आयु. सुनील मधुकर गायकवाड
४) आयु. जयपाल सखाराम चावरे	२४) आयु. के.डी. सोनवणे
५) आयु. बाळासाहेब दा. कांबळे	२५) आयु. सरदार भानुदास सोनंदकर
६) आयु. जी.बी. अंबपकर	२६) आयु. रवींद्र कट्टी
७) आयु. अनिल मधुकर कांबळे	२७) आयु. मधुकर आबा कांबळे
८) आयु. दिलीप विष्णू बिरांजे	२८) आयु. व्ही. बी. हुपरीकर
९) आयु. लहू देऊ कांबळे	२९) आयु. डॉ. बी. आर. कांबळे
१०) आयु. ए.पी. कांबळे	३०) आयु. अर्जुन देसाई
११) आयु. आर. बी. कोसंबी	३१) आयु. ईश्वर एस. वाडेकर
१२) आयु. चंद्रकांत य. सूर्यवंशी	३२) आयु. आनंदा आत्माराम कांबळे
१३) आयु. मधुकर एस. गायकवाड	३३) आयु. अमर अभिमान पांडे
१४) आयु. भीमराव गणपती माणगावकर	३४) आयु. गणपत आप्पासाहेब उर्फ सा. रे. पाटील
१५) आयु. अरविंद बाबुराव कुरणे	३५) आयु. डॉ. शिवाजी एस. कांबळे
१६) आयु. भैरव शिवाप्पा बारामते	३६) आयु. विश्वास कोडिंबा शिंदे
१७) आयु. प्रशांत संघवी	
१८) आयु. डॉ. सूरज पवार	
१९) आयु. बी.डी. कांबळे, इचलकरंजी	
२०) आयु. एम.एम. कांबळे	

अनुक्रमणिका

संपादकीय		७
१. सन्मानभूमी माणगाव	अनिल मधुकर कांबळे	१३
२. माणगाव परिषदेची निर्मिती प्रक्रिया	प्राचार्य बापूसाहेब माने	२४
३. माणगाव परिषदपूर्व		
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	डॉ. गिरीश मोरे	३३
४. माणगाव परिषद डॉ. आंबेडकरांच्या मानवी हक्काच्या आंदोलनाची मुहूर्तमेढ	डॉ. प्रदीप आगलावे	४४
५. डॉ. आंबेडकरांच्या समग्र चळवळीचा पाया माणगाव परिषद	प्राचार्य डॉ. सुरेश वाघमारे	५३
६. माणगाव परिषदेबाबत तत्कालीन व समकालीन माध्यमाची भूमिका	डॉ. आलोक जत्राटकर	५७
७. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर माणगाव परिषदेच्या निमित्ताने	डॉ. प्रशांत गायकवाड	६९
८. माणगाव परिषद मानवमुक्तीचा लढा	डॉ. जनार्दन वाघमारे	८२
९. माणगाव परिषदेतील राजर्षी शाहूचे भाषण	प्रा. डॉ. सुभाष वाघमारे	९४
१०. माणगाव परिषद शतकोत्तर शैक्षणिक फलश्रुती	डॉ. सारीपुत्र तुपरे	१०४
११. राजर्षी शाहूंच्या धोरणांचा भारतीय संविधानावरील प्रभाव	डॉ. अनंत राऊत	११२
१२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराना अभिप्रेत भारतातील वर्तमान विकास आहे का?	प्रा. डॉ. पी. एस. कांबळे	१२३

१३. माणगाव परिषद व शतकोत्तर स्त्रीजीवन	डॉ सधमित्रा विठ्ठलराव सरवदे-पाचर्पिडे	१२९
१४. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि माणगाव परिषद	डॉ प्रकाश पवार	१४०
१५. माणगाव परिषदेचे साक्षीदार आप्पासाहेब पाटील	प्राचार्य डॉ. अमर पांडे	१४७
१६. आजच्या काळात जटिल झालेला समता आणि सामाजिक न्यायाचा प्रश्न!	लक्ष्मीकांत देशमुख	१५२
१७. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरपूर्व दलित चळवळ	प्रा. उज्वला अर्जुन देसाई	१६२
१८. माणगाव परिषदेची फलिते	प्रा. डॉ जगन कराडे	१७४
१९. परिशिष्ट -१ 'मूकनायक' १० एप्रिल मधील वृत्तांत		१८७
परिशिष्ट -२ माणगाव परिषदेत सर्वानुमते पास झालेले ठराव		१९१
परिशिष्ट -३ राजर्षी शाहूचे भाषण आपल्या जातीचा पुढारी करा		१९४
परिशिष्ट -४ सदर्थ साधने		१९९

संपादकीय

'माणगाव परिषद · शतकोत्तर चिंतन' हे पुस्तक प्रकाशित होत आहे, याचा आनंद संपादक मंडळास जितका आहे तितकाच माणगाव परिषद शताब्दी महोत्सव समितीलाही आहे. दि.२१ व २२ मार्च १९२० रोजी माणगाव येथे "दक्षिण महाराष्ट्रातील बहिष्कृत वर्गाची परिषद" पार पडली. अध्यक्षस्थानी डॉ बाबासाहेब आंबेडकर होते, तर राजर्षी शाहू महाराज हे प्रमुख पाहुणे होते. भारतीय इतिहासातील या घटनेला २०२० मध्ये १०० वर्षे पूर्ण झाली. माणगाव परिषदेचा शतकोत्तर महोत्सव साजरा करण्यासाठी अनेक घटक आणि सस्था पुढे आल्या. अनेकांनी लेख लिहिले 'अस्मितादर्श'ने विशेषांक प्रकाशित केला. अनेक ठिकाणी व्याख्यानमालेचे आयोजन करण्यात आले. माणगाव आणि कोल्हापूर जिल्ह्यातील विविध क्षेत्रांतील मान्यवर एकत्र आले. त्यांनी 'पहिली ऐतिहासिक माणगाव परिषद शताब्दी महोत्सव समिती, सन्मानभूमी माणगाव, जि. कोल्हापूर' या नावाने एक समिती प्राचार्य बापूसाहेब माने यांच्या अध्यक्षतेखाली स्थापली.

सदरील समितीने विविध कार्यक्रम आयोजित करण्याचे निश्चित केले. मार्च २०१९ पासून 'कोरोना'चे सकट पसरले, लॉकडाऊन सुरू झाले. जाहीरपणे एकत्र येऊन कार्यक्रम करण्यावर बंदी आली. तरीही समितीच्या वतीने व्याखाने, आरोग्य शिबिर, रक्तदान शिबिर, सत्कार असे विविध कार्यक्रम आयोजित केले. समितीने त्यावेळी संकल्पित केलेल्या विविध उपक्रमांत माणगाव परिषदेच्या अनुषंगाने एक संदर्भ पुस्तक प्रकाशित करावे, असे ठरले होते. सर्व तयारी झाली. विविध मान्यवरांनी लेखही पाठवून दिले. कोरोनामुळे प्रेस बंद झाल्या. नियोजित काम बंद पडले. गेल्या काही दिवसात कोरोनाचे सकट दूर झाले आणि समितीच्या कामाने वेग घेतला.

'माणगाव परिषद · शतकोत्तर चिंतन' या संपादित पुस्तकात विविध क्षेत्रांतील एकूण १७ मान्यवरांचे लेख आहेत. शिवाय परिशिष्टात माणगाव परिषदेचा 'मूकनायक' मधील वृत्तांत, परिषदेस पास झालेले ठराव राजर्षी शाहूचे भाषण आणि संदर्भ साधने दिली आहेत. त्यातून 'माणगाव', 'माणगाव परिषद', 'माणगाव परिषदपूर्व दलित चळवळ', 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर', 'राजर्षी शाहू महाराज', 'परिषद यशस्वी होण्यासाठी प्रयत्न करणारी मंडळी', 'परिषदेतील भाषणे', 'परिषदेत पारित झालेले ठराव', 'परिषदेनंतर समाज, शिक्षण आणि विविध क्षेत्रांवर झालेला परिणाम' आणि 'आजचे वास्तव' अशा विविध अंगांनी केलेले चिंतन आढळते. माणगाव परिषदेपूर्वी आणि नंतर झालेल्या परिषदांमध्ये 'माणगाव परिषद' ही सर्वच बाबतीत

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरपूर्व दलित चळवळ

प्रा. उज्वला अर्जुन देसाई

मराठी विभाग प्रमुख, मातोश्री बयाबाई श्रीपतराव कदम कन्या महाविद्यालय,
कडेगाव, जि सांगली, मोबा ९७६३५५९०४८

स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात भारतामध्ये अनेक सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय चळवळी उभ्या राहिल्या त्यामधील एक अत्यंत महत्त्वाची चळवळ म्हणजे दलित किंवा अस्पृश्यांची चळवळ होय. भारतामध्ये हजारो वर्षांपासून चालत आलेल्या वैदिक किंवा ब्राह्मणी संस्कृतीने चातुर्वर्ण्यव्यवस्था निर्माण करून धर्माच्या नावाखाली अनेक अनिष्ट रूढी-परंपरा तयार केल्या जातीय-धार्मिक विषमता, स्वर्ग-नरक, पुनर्जन्म, पाप-पुण्य, मोक्ष अशा खुळचट कल्पना समाजामध्ये रुजवून समाजाचे बौद्धिक व मानसिक खच्चीकरण केले ऋग्वेदातील दहाव्या मंडलातील पुरुषसुक्ताने विश्वाच्या निर्मितीची कल्पना मांडली. त्यामध्ये विश्वजनकाच्या तोंडापासून ब्राह्मण, बाहुपासून क्षत्रिय, मांड्यांपासून वैश्य आणि पायापासून शूद्र जन्माला आले असे सुक्त रचून ब्राह्मणी व्यवस्था मजबूत केली चारी वर्णांच्या पलीकडचा अस्पृश्य-अतिशूद्र यांच्यावर पशुपातळीचे जीवन लादले. या प्रवृत्तीने अस्पृश्य समाजाचे कधीही भरून न येणारे प्रचंड नुकसान केले

वेद, उपनिषदे, पुराणे, स्मृती, श्रुती या सर्व धर्मग्रंथांनी अनेक भाकडकथा रचून ब्राह्मणी वर्चस्व अबाधित ठेवले. यामुळे अस्पृश्य समाज हजारो वर्षे दैन्यदास्यात भरडला गेला

कोणत्याही विचारसरणीचा अतिरेक होतो तेव्हा त्या विचारसरणीविरोधी समाजामध्ये प्रतिक्रिया येऊ लागतात आणि त्यामधूनच प्रतिगामीविरोधी पुरोगामी असा वैचारिक लढा सुरू होतो याच पद्धतीने अनेक लढे प्रत्येक कालखंडात उभे राहिले

ब्राह्मणी तत्त्वज्ञानाविरुद्धही पहिला प्रखर लढा दिला, तो लोकायत किंवा चार्वाक यानी. त्यांनी वेदप्रामाण्याविरुद्ध आवाज उठविला 'स्वर्ग-नरक, मोक्ष, आत्मा, परमात्मा या सर्व कपोलकल्पित गोष्टी आहेत वर्णाश्रमधर्म हे मोठे ढोंग आहे, वेद हे बेरकी, धूर्त लोकांनी बनविलेले आहेत', असे सांगून वैदिक

१६२। माणगाव परिषद . शतकोत्तर चिंतन

तत्त्वज्ञानाच्या गाभ्यालाच हात घातला. ग्रंथप्रामाण्य नाकारून समाजाला प्रत्यक्ष पुरावा असल्याशिवाय कोणतीही गोष्ट स्वीकारू नका, असा उपदेश केला.

त्यानंतर पुढच्या काळामध्ये गौतम बुद्ध यांनी बौद्ध धम्माच्या माध्यमातून वैदिक संस्कृतीच्या पूर्णविरोधी असे निरीश्वरवादी, विज्ञानवादी, तर्कशुद्ध, बुद्धिप्रामाण्यवादी तत्त्वज्ञान मांडले. जातीव्यवस्था ईश्वरनिर्मित नसून मनुष्यनिर्मित आहे. तसेच मानवी जीवनातील सर्व प्रकारची दुःखे निवारण्यासाठी आर्यआष्टांगिक मार्ग, दहा पारामिता पंचशील तत्त्वे मांडून बुद्धांनी मार्गदर्शकाची भूमिका घेऊन मानवी जीवन सुखी करण्याचा 'बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय' मार्ग दाखविला त्यांनी उपदेशिलेले प्रज्ञा, शील, करुणा, शांती आणि अहिंसा हे तत्त्वज्ञान संबंध जगाला आजही मार्गदर्शक ठरत आहे. धम्माच्या या तत्त्वांनी समाजात आमूलाग्र क्रांती घडवून आणली स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व सामाजिक न्यायाची पायाभरणी करून वैदिक संस्कृतीला खिळखिळे बनविले

त्याकाळच्या नागवंशीय लोकांनी ज्यांना अस्पृश्य गणले गेले त्यांनी व ब्राह्मणेत्वरांनी बौद्ध धम्म स्वीकारला या तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव आठव्या-नवव्या शतकापर्यंत संबंध भारतावर राहिला आहे व शंकराचार्यांच्या आगमनानंतर खंडित झालेले धम्माचे चक्र डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी पुन्हा प्रवर्तित केले, हे ज्ञात आहेच

पुढे ११व्या व १२व्या शतकात आलेल्या महानुभाव संप्रदायाने व वारकरी संप्रदायाने जातीभेद निर्मूलनासाठी कार्य केले ते भक्तिमार्गाच्या साहाय्याने चक्रधरांनी वैदिक परंपरेला नकार देऊन स्त्री, शूद्र, अतिशूद्रांना मोक्षाचा अधिकार दिला. अहिंसा व कडकडीत वैराग्याचे पालन अपरिहार्य मानले. तत्त्वज्ञानासाठी संस्कृतचे प्राबल्य झुगारून लोकभाषेचा वापर केला सर्व माणसे समान आहेत, अशी शिकवण दिली तर ज्ञानेश्वरांनी स्थापिलेल्या वारकरी संप्रदायात अठरापगड जातींना प्रवेश दिला गेला

संत तुकारामांनी भेदाभेद सर्व अमंगल मानले भोजनात नसली तरी भजनात एकी निर्माण झाली. बहुजन समाजाला संसारात राहून परमार्थ साधण्याची शिकवण मिळाली. वारकरी संप्रदायावर बौद्धधम्माचा प्रभाव असल्याचे आज संशोधनातून सिद्ध झाले आहे. डॉ. भाऊ लोखंडे यांनी यावरती मूलगामी संशोधन करून वारकरी संप्रदायावर बौद्धधम्माचा प्रभाव या ग्रंथरूपाने हे संशोधन समाजासमोर ठेवले आहे.

दलितांच्या आत्मसन्मानांचा लढा : भिमा-कोरेगाव

शिवाजी महाराजांच्या कालखंडात गडकिल्ल्यांच्या संरक्षणासाठी तसेच सैन्यातही अनेक महार-मांग लोकांची भरती केलेली होती. अस्पृश्य लढवय्ये

माणगाव परिषद शतकोत्तर चिंतन १६३

होते याचा हा पुरावा आहे. सैन्यात प्रवेशाची ही परंपरा ब्रिटिश काळातही चालूच होती कोकणातील अनेक महार कुटुंबे ब्रिटिश सैन्यात भरती झाली होती डॉ बाबासाहेबांचे आजोबा मालोजी सपकाळही त्यात होते आजोळचे मुखाडकर कुटुंबही महत्त्वाच्या हुद्यावर काम करीत होते मात्र पेशव्यांचा काळ सामाजिक तिरस्काराने भरलेला होता. जातीव्यवस्था अधिक घट्ट करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. अस्पृश्यांच्या सावलीचासुद्धा विटाळ होऊ लागला थुंकण्यासाठी गळ्यात मडके व चालण्याने अपवित्र झालेली जागा झाडण्यासाठी पाठीला खराटा अशी अमानुष्येची परिसीमा त्यांनी गाठली. त्याचे पर्यवसन भिमा-कोरेगावच्या ऐतिहासिक युद्धात पडलेले दिसते इंग्रजांच्या फलटनीतील ५०० महार सैनिकांनी पेशव्यांच्या २८००० सैन्याविरुद्ध लढाई करून धुव्वा उडविला पेशव्यांच्या जातीयविषमतेविरुद्धचा विद्रोह म्हणजे भिमा-कोरेगावची लढाई. या विजयाचे प्रतीक व महारसैनिकांच्या पराक्रमाची साक्ष देणारा युद्धविजय स्तंभ इंग्रजांनी उभारून त्यांनी एका ऐतिहासिक गुलामीच्या राज्याला नष्ट केल्याची इतिहासात नोंद केली आहे. त्यातूनच पुढे महार रेजिमेंटची (Mahar Regiment) निर्मिती होऊन 'दलितानांच्या लढाऊ वृत्तीला' स्वातंत्र्यानंतरही संधी मिळाली

समाजप्रबोधनाचे युग

एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभी भारतामध्ये ब्रिटिशांची सत्ता आली आणि नव्या युगाचे चारे वाहू लागले. इंग्रजी शिक्षणाने एका नव्या उदारमतवादी संस्कृतीची भारताला ओळख झाली. शिक्षणाने आलेल्या नव्या दृष्टिने सामाजिक प्रश्नांची चिकित्सा सुरू झाली. यामधून अनेक विचारवंत, समाजसुधारक पुढे आले. त्यामध्ये लोकहितवादी गोपाळ हरी देशमुख, न्यायमूर्ती रानडे, गोपाळ गणेश आगरकर, दादोबा पांडुरंग तर्खडकर, विष्णुबुवा ब्रह्मचारी, बाबा पद्मनजी इत्यादींनी जातीभेदावर टीका केली व अस्पृश्यतानिर्मूलनाचे कार्य सुरू झाले.

या सुधारकांनी गुणवत्तेवर आधारित सामाजिक व्यवस्थेचा पुरस्कार करून जन्मावर नाही, तर गुणांवर मनुष्याची पारख करावी, असा नवा विचार मांडला यासाठी अनेक संस्थांची स्थापना करून हिंदू समाजव्यवस्थेत बदल करण्याचा प्रयत्न केला. याच्या पुढचे क्रांतिकारक कार्य केले ते जोतीराव फुले यांनी.

समाजक्रांतिकारक जोतीराव फुले

एकोणिसाव्या शतकात समाजप्रबोधनाचे युग सुरू झाले. त्याचा परिणाम मानवतावाद, व्यक्तिस्वातंत्र्य, वैज्ञानिकता, समाजाची धार्मिक, सामाजिक दास्यातून मुक्तता या विचारांना बळकटी येऊ लागली अशा काळात शूद्रातिशूद्राच्या, पददलितानांच्या, स्त्रियांच्या दुःखाला वाचा फोडण्यासाठी सामाजिक क्रांतीची मशाल

१६४। माणगाव परिषद · शतकोत्तर चिंतन

हाती घेणारा एक महापुरुष जन्माला आला, तो म्हणजे महात्मा जोतिबा फुले म.फुले यांनी प्रस्थापितांनी निर्माण केलेल्या अवतार कल्पना फेटाळून कर्मकांडाला कडाडून विरोध केला अस्पृश्यांच्या प्रश्नांची कारणमीमांसा करून त्याची दास्य व गुलामगिरीतून मुक्तता हे आपले जीवितकार्य मानले सनातनी कर्मठ धर्ममार्तंडांविरुद्ध सर्वंकष युद्ध पुकारले आपल्या अभ्यासपूर्ण, चिंतनशील, विचारगर्भ, नैतिकतेच्या भक्कम पायावर उभ्या असणाऱ्या विचारकृतीने, सामाजिक परिवर्तनाचा लढा उभा केला

प्रथम शूद्रातिशूद्रांची व स्त्रियांची उन्नती व्हायची असेल, तर शिक्षणाशिवाय तरुणोपाय नाही हे ओळखून शूद्रातिशूद्रांच्या मुलामुलींसाठी पहिली शाळा सुरू केली अस्पृश्यासाठी घरचा पाण्याचा हौद खुला केला ह्या घटना फारच क्रांतिकारक होत्या वेदांचे अपौरुषयत्व, चातुर्वर्ण्यव्यवस्था, आवतारकल्पना फेटाळून, 'जातिसंस्थेची निर्मिती ब्राह्मणांनी आपले सामाजिक वर्चस्व प्रस्थापित करण्यासाठी व टिकविण्यासाठी केली आहे', असे प्रतिपादन करून ब्राह्मणाची जन्मजात श्रेष्ठत्वाची कल्पना खोडून काढली

'ब्राह्मणाचे कसब', 'गुलामगिरी', 'शेतकऱ्याचा असूड', 'तृतीय रत्न' 'अखंड' रचना लिहून समाज जागृतीचे काम केले ब्राह्मणी वर्चस्वाने समाजाचे जे प्रचंड नुकसान केले आहे. ते पाहता समाजाची चौकट बदलण्यासाठी सार्वजनिक सत्यधर्माची स्थापना केली त्याची तत्त्वे सार्वजनिक सत्यधर्मात सांगितली. शोषणमुक्त समाजव्यवस्था निर्माण करण्यासाठी ते आयुष्यभर झगडले त्यामुळेच आपल्या वाट्याला आजचे दिवस येऊ शकले पुढच्या सामाजिक चळवळीला योग्य दिशा मिळाल्या. समाजपरिवर्तनाचा पाया रचला गेला हे कार्य हिमालयाच्या उंचीचे आहे. म्हणूनच त्यांना समाजक्रांतीचे अग्रदूत म्हटले जाते डॉ बाबासाहेबानी त्यांना आपले गुरू मानले आहे. असा हा लोकोत्तर नेता जन्माला आला नसता तर? समाजाची काय अवस्था असती याचा विचारही आज करवत नाही

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरपूर्व दलितानांची सामाजिक न्यायाची चळवळ

जोतीराव फुल्यांच्या प्रेरणा व प्रभावातून दलित समाजातील कार्यकर्ते तयार झाले. शिक्षणामुळे अस्पृश्यतेच्या प्रश्नांची तीव्रता आणि सामाजिक हक्कांच्या जाणिवेतून त्यांनी तडफेने काम करण्यास सुरुवात केली त्यामध्ये प्रामुख्याने गोपाळबाबा वलंगकर, किसन फागुजी बनसोडे, शिवराम जानबा कांबळे, गणेश अक्काजी गवई, दशरथ पाटील, जानुजी व संभाजी खंडारे, जैराम गायकवाड, निंगाप्पा ऐदाळे, सीताराम नामदेव शिवतरकर, कालिचरण नंदागवळी अशा अनेक कार्यकर्त्यांचा समावेश होता त्यांनी चालविलेल्या चळवळीचे स्वरूप मर्यादित

माणगाव परिषद · शतकोत्तर चिंतन । १६५

असले, तरी त्याकाळच्या परिस्थितीमध्ये त्यांना जे करणे शक्य होते ते त्यांनी अत्यंत तळमळीने व प्रामाणिकपणे केले. या कार्यकर्त्यांमध्ये ज्यांनी आपल्या कार्याने चळवळीला पुढे नेण्याचे व सरकारलाही दखल घेण्यास भाग पाडले अशांमध्ये गोपाळबाबा वलंगकर यांचे नाव अत्यंत गौरवाने घ्यावे लागेल.

गोपाळबाबा वलंगकर १८८६ मध्ये लष्करातून हवालदार म्हणून सेवानिवृत्त झाले होते. शिक्षण आणि वाचनाने त्याची अस्पृश्यांच्या प्रश्नांसंबंधी मनोभूमिका तयार झाली होती. पुढे निवृत्तीनंतर जोतीराव फुल्यांच्या कार्यात त्यांनी स्वतःला झोकून दिले. ब्राह्मणीवर्चस्व झुगारल्याशिवाय अस्पृश्यांची दयनीय अवस्था संपणार नाही, हे त्यांनी ओळखून अस्पृश्य समाजाला ते आपण पूर्वक्षत्रिय आहोत, तेव्हा स्वाभिमानाने जगले पाहिजे, याची जाणीव करून देत. त्यातून “अस्पृश्यतेला हिंदू धर्माचा आधार नाही, आपला सघर्ष हा आर्य-अनार्य सघर्ष आहे तेव्हा धर्माच्या नावाखाली होणाऱ्या शोषणाला-आपण विरोध केला पाहिजे,” अशी त्यांची वैचारिक भूमिका होती. इंग्रजांनी महाराची सैन्यभरती बंद केली होती त्याविरुद्ध त्यांनी ब्रिटिश सरकारला महारांच्या पराक्रमाची आठवण करून देऊन भरतीबंदी उठविण्याचा आग्रह धरला, तसे निवेदन सादर केले. ‘विटाळ विध्वंसन’ हे साप्ताहिक सुरू करून हिंदू धर्मरुढीविरुद्ध, अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवला. १८९० साली ‘अनार्य दोष परिहार’ ही संस्था स्थापन करून अस्पृश्योद्वाराच्या कामाला गती दिली. १८८८ साली सामाजिक आंदोलनासंबंधी पुस्तक लिहून सनातनी वर्गाला २६ प्रश्न विचारून त्याच्या ढोंगी, मतलबी धर्मग्रंथावर जाहीर टीका केली अस्पृश्यांच्या हक्कासाठी सतत सरकारकडे अर्ज, विनंत्या, वाटाघाटी करून दलितान्याय हक्कासाठी झगडत राहिले. या त्यांच्या कार्याची दखल सरकारलासुद्धा घ्यावी लागली. डॉ. बाबासाहेबांनीसुद्धा त्यांच्या कामाचे कौतुक केले आहे. वलंगकरांनी अस्पृश्य समाजात गुलामगिरीतून बाहेर पडण्याची प्रेरणा निर्माण केली अस्पृश्य तरुणांच्या मनामध्ये अन्यायाबद्दलची चीड निर्माण करून अस्पृश्यतामुक्तीची चेतना जागृत केली. त्यापैकीच दुसरे महत्त्वाचे कार्यकर्ते आहेत.

शिवराम जानबा कांबळे : यांच्यावरही जोतीराव फुले, बाबा पद्मनजी, लोकहितवादी आणि गोपाळबाबा वलंगकर यांच्या कार्याचा प्रभाव होता. त्यामधूनच त्यांनी कोल्हापूरच्या ‘मराठा, दिनबंधू’ या पत्रातून परखड आणि निर्भयपणे लेखन केले. ‘सनातनी विचारांच्या लोकांनी जुन्या अधरुढींना कवटाळून राष्ट्रोद्वाराच्या मुळावर घाव घातला आहे’, आणि तथाकथित सुशिक्षित विचारवंतानी अस्पृश्योद्वाराची उपेक्षा केली, ही बोचही व्यक्त केली. “हिंदूधर्माविषयी आम्ही का अहं बाळगावी? असा प्रश्नही उपस्थित केला आहे. यावरून ते धर्माची कशी

चिकित्सा करत होते व अस्पृश्यांच्या प्रश्नाची तीव्रता उच्चवर्णीयांच्या लक्षात आणून देत होते हे दिसून येते त्यांनी १९०३ मध्ये पुणे जिल्ह्यातील सासवड गावी ५१ गावच्या महारांची सभा भरवून उपस्थित १५८८ लोकांच्या स्वाक्षरींचा अर्ज सरकारला १५८८ सादर केला अस्पृश्यांच्या हितासाठी सरकारने काय उपाययोजना कराव्या, त्याची मागणी करणारा हा अर्ज होता या अर्जासंबंधी ‘सुधारक’मध्ये लेख लिहून आगरकरांनी सरकारला अर्जाची दखल घ्यायला लावली. १९०४ मध्ये श्री शंकर ‘प्रासादिक सोमवंशीय हितचिंतक’ मित्रसमाज ही संस्था स्थापन केली

१९०८ मध्ये ‘सोमवंशीय मित्र’ नावाचे मासिक त्यांनी सुरू केले या मासिकामधून अस्पृश्यवर्गाच्या सुधारणेसंबंधी लेख लिहिले. विशेषतः अनिष्ट चालीरीती सोडण्याचे उपदेश ते करित असत त्यांनी सच्चिदानंद वाचनालय काढले. सामाजिक हितासाठी त्यांनी अनेक चढवळी उभारल्या विदर्भातील दलितानी न्यायहक्काच्या चळवळीमध्ये मोठे योगदान दिले आहे, त्यामध्ये प्रामुख्याने किसन फागुजी बनसोडे यांचे कार्य खूप मोठे आहे.

किसन फागुजी बनसोडे : हे पददलितान्याय न्यायहक्कांसाठी काम करणारे नेते होते महार गिरणी कामगारांवर होणाऱ्या जुलमांविरुद्ध त्यांनी पहिला ऐतिहासिक संप घडवून आणला मजुरांच्या वस्तीमध्ये शाळा, वाचनालय उघडून त्यांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणण्याचा प्रयत्न केला. समाजबांधवांसाठी १९०१ मध्ये ‘सन्मार्गबोधक निराश्रित समाज’ या संस्थेची स्थापना करून समाजसुधारण्याचा प्रयत्न केला अस्पृश्य पोटजातींमध्ये सलोखा निर्माण करण्यासाठी ‘अंत्यज समाज’ ही संस्था १९१९ मध्ये स्थापन केली. ‘निराश्रित हिंदू नागरिक’, विटाळ विध्वंसन ‘मजुरपत्रिका’ इ. पत्रांमध्ये लेखन केले

‘संत चोखामेळा’ यांनी मुलींची शाळा व वसतिगृह सुरू केले. महर्षी वि रा शिंदे यांनी सुद्धा त्यांच्या कार्याची नोंद घेतली आहे.

गणेश आकाजी गवई : यानी विदर्भातच नव्हे; तर संपूर्ण महाराष्ट्रात दलितानांसाठी काम केले. १९०९ साली ‘महार लायब्ररी’ आणि अमरावती येथे महार सुधारक मंडळाची स्थापना केली मध्यप्रांत वन्हाड असेम्बलीचे ते १९२०-१९४५ पर्यंतचे सभासद होते

कालीचरण नंदागवळी : यांनी गोंदिया येथे स्वखर्चाने १९१३ मध्ये अस्पृश्य मुलींसाठी शाळा काढली. किसन फागूंच्या साथीने एक मोठी परिषद भरवली विदर्भामध्ये फतुजी शेंडे, हेमचंद्र खांडेकर, विठ्ठल रावजी मून, जाईबाई चौधरी या दलित कार्यकर्त्यांनीही दलित समाजातर्गत शैक्षणिक-सामाजिक, सांस्कृतिक सुधारणा

घडवून आणण्यासाठी प्रयत्न केले. जाईबाई चौधरी या एकमेव दलित स्त्री-समाजसेविका, मुख्याध्यापिका म्हणून पुढे आल्या चोखामेळा कन्या शाळा नागपूरमध्ये त्यांनी सुरू केली. त्याच्या बरोबरीने वेणुताई भटकर आणि तुळसाबाई बनसोडे यानीही सामाजिक कार्य केले आहे. विदर्भातील दलित चळवळीमध्ये त्यांचे योगदान मोठे आहे. त्यांची आर्थिक स्थिती शेती आणि व्यवसायाने पुढारलेली असल्याने दलित अस्मितेचा विचार त्यांनी लवकर स्वीकारला असल्याच्या प्रश्नाला महत्त्वाची गती देण्याचे काय केले

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे : यानी इ.स १८९८ मध्ये प्रार्थना समाजाची दीक्षा घेतली पुढे प्रार्थना समाजाच्या साहाय्याने ऑक्सफर्ड येथील मॅन्चेस्टर कॉलेजमध्ये धर्मशास्त्राचे शिक्षण घेऊन परतल्यानंतर पुन्हा प्रार्थना समाजाच्या प्रचाराचे काम सुरू केले इ.स १९०५ मध्ये अहमदनगरजवळ वसलेल्या भिंगार या गावी असल्याच्या सभेला उपस्थित राहिल्यानंतर असल्यांच्या प्रश्नाची गंभीरता त्यांच्या लक्षात आली व त्यांच्या प्रश्नाच्या सोडवणुकीसाठी इ.स. १९०६ मध्ये मुंबई येथे 'डिप्रेसिड क्लासेस मिशन' (भारतीय निराश्रित साह्यकारी मंडळ) ही संस्था स्थापन केली. या संस्थेने अनेक उपक्रम हाती घेतले असल्यांसाठी शाळा, वसतिगृहे, शिवणकामाचे वर्ग, प्रबोधनासाठी व्याख्याने-कीर्तने, आजारी माणसांची सेवा करणे. या संस्थेच्या अनेक ठिकाणी शाखा उघडल्या. इ.स १९१७ मध्ये भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस अधिवेशनात असल्यांच्या निवारण्याचा ठराव समत व्हावा म्हणून पुढाकार घेतला. इ.स. १९१८ मध्ये मुंबई येथे 'अखिल भारतीय असल्यांच्या निवारण परिषद' भरविली. भारतातील असल्यांच्या प्रथा दूर व्हावी, त्यांची शैक्षणिक, सांस्कृतिक प्रगती व्हावी यासाठी त्यांनी अविरत काम केले महर्षी शिंदे यांनी त्या कालखंडामध्ये राजकीय-सामाजिक क्षेत्रात असल्यांच्या प्रश्नांवर जागरूकता निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला 'भारतीय समाजातील जातीव्यवस्था ही भारताच्या-विकासासाठी आणि एकदर प्रगतीसाठी मोठा अडथळा आहे,' असे त्यांचे मत होते. शतकानुशतके बहिष्कृत अवस्था लादून असल्यांच्या वर्गाची अवस्था निकृष्ट झाली होती. ती नाहीसी करून त्यांना स्वाभिमानी, सुशिक्षित आणि उद्योगी बनविणे हा आपल्या कार्याचा भाग त्यांनी मांडला आणि त्यासाठी 'सोमवंशीय मित्रसमाज', 'निराश्रित सेवासदन', 'मुर्ळी प्रतिबंधक चळवळ', 'शेतकी खेडे' अशा विविध कल्पनांच्या माध्यमातून असल्यांच्या प्रश्नाची सोडवणूक करण्याचा प्रयत्न केला. १९३३ साली लिहिलेल्या 'भारतीय असल्यांच्या प्रश्न' या पुस्तकात जातीव्यवस्थेचा धिक्कार केलेला आहे. असल्यांच्या निर्मूलनाचा प्रश्न त्यांनी राष्ट्रीय एकात्मतेशी जोडला असल्यामुळे साऊथ बरो कमिटीसमोर साक्ष देताना त्यांनी

१६८। माणगाव परिषद शतकोत्तर चिंतन

असल्यांच्या स्वतंत्र मतदारसंघाच्या मागणीला विरोधी मत नोंदविले संयुक्त मतदारसंघाचा पुरस्कार केला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी असल्यांच्या मतदानाचा हक्क, निवडणुकीमध्ये उभे राहाण्याचा हक्क, स्वतंत्र मतदारसंघ, असल्यांच्या असल्यांच्या प्रतिनिधी लोकसंख्येच्या प्रमाणात निवडले जावे, अशी मागणी केली होती डॉ. बाबासाहेब आणि महर्षी शिंदे यांचा दृष्टिकोन वेगवेगळा असल्यामुळे मतभेद निर्माण झाले असे असले तरी महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यानी असल्यांच्यासाठी केलेले कार्य फार महत्त्वाचे होते. महाराष्ट्रातील असल्यांच्याविरोधी समाजामध्ये असल्यांच्याप्रथेविरुद्ध जागृती करण्याचे महत्त्वाचे कार्य त्यांनी केले. असल्यांच्या निवारण कार्याची तळमळ त्यामधून दलित समाजात झालेली जागृती, शिक्षणप्रसार यामुळे दलितसमाज जागा व्हायला मदत झाली बाबासाहेबांच्या आगमनाआधी महर्षी शिंदे यानी केलेले कार्य पुढे दलित चळवळीला आणि डॉ. बाबासाहेबांच्या कार्याला अनुकूल पार्श्वभूमी तयार करणारे ठरले.

असल्यांच्या निर्मूलनाच्या कार्यामध्ये परिवर्तनवादी, पुरोगामी विचारांच्या दोन महापुरुषांनी भारतीय इतिहासात महत्त्वपूर्ण कार्य केले आहे त्यामध्ये बडोद्याचे महाराज श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड आणि कोल्हापूरचे राजर्षी शाहू महाराज यांचा आदराने उल्लेख करावा लागतो हे दोन्हीही राजे अत्यंत प्रागतिक विचारांचे समाजसुधारक होते.

श्रीमंत महाराज सयाजीराव गायकवाड : सयाजीराव महाराजांनी असल्यांच्या निवारण्याचे कार्य अत्यंत तळमळीने केले. त्यांनी आपल्या संस्थानात १८८२ मध्ये असल्यांच्यासाठी १८ शाळा उघडल्या. शाळांमध्ये शिकविण्यासाठी हिंदू शिक्षक मिळाले नाहीत तेव्हा मुसलमान व आर्यसमाजिष्ठ शिक्षकांकडून काम करून घेतले या कार्यासाठी त्यांना 'परोपकारी सभा' या संस्थेने १९११ साली 'पतित पावन' ही पदवी बहाल केली असल्यांच्या मुलासाठी वसतिगृहे, जेवणाची, कपडेलत्यांची व पाटी-पेन्सिलीची सोय करून त्यांनी असल्यांच्या मुलांना शिक्षण दिले उच्चशिक्षणासाठी शिष्यवृत्त्या दिल्या. आपल्या संस्थानात सक्तीच्या मोफत शिक्षणाचा कायदा करणारे भारतातील ते पहिले संस्थान होते. यामुळे असल्यांच्या शाळाची संख्या २४७ इतकी वाढली. म. फुले यांच्या विचारांचा आणि सत्यशोधक चळवळीचा त्यांच्यावर प्रभाव होता. त्यामुळे असल्यांच्या निवारण्यासाठीचे अनेक प्रयत्न महाराजांनी केले. डॉ. बाबासाहेबांनाही उच्चशिक्षणासाठी मदत केली, संस्थानात नोकरी दिली

राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज : कोल्हापूर संस्थानाचे शाहू महाराज हे एक क्रांतिकारक आणि सामाजिक न्यायाचे खंदे पुरस्कर्ते होते शाहू महाराजांवरती म.

माणगाव परिषद : शतकोत्तर चिंतन । १६९

जोतीराव फुले याच्या विचारकार्याचा प्रभाव होता. त्यामुळे महाराजांनी आपल्या सस्थानात रयतेच्या कल्याणाची अनेक कामे हाती घेतली त्यापैकी अस्पृश्यतेचे उच्चाटन हे एक महत्वाचे काम होते. १८९९ साली क्षात्रतेज असलेल्या महाराजांच्या आयुष्यात वेदोक्त प्रकरण घडले त्याचे पडसाद महाराष्ट्रात उमटले; परंतु महाराजांनीच या प्रकरणात बाजी मारली या प्रसंगानंतर मात्र महाराजांनी ब्राह्मणेत्तर वर्गाची सामाजिक, सांस्कृतिक व वैचारिक गुलामगिरी सपविण्याचा निर्णय घेतला. उच्चवर्गियांच्या जोखडातून मुक्त व्हायचे असेल, तर शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही. त्यामुळे बहुजनांना शहाणे करणारी शैक्षणिक चळवळ हाती घेतली

संस्थानामार्फत सर्व जातीधर्मांच्या मुलांसाठी वसतिगृहे सुरू केली त्यापैकी १९०१ मध्ये 'व्हिक्टोरिया मराठा बोर्डिंग' सुरू केले. मुस्लीम, जैन, लिंगायत, सारस्वत, नाभिक, परीट, सोनार, सुतार यांच्याबरोबरच महार मांग मुलांसाठी १९०८ मध्ये 'मिस क्लार्क' हॉस्टेलची स्थापना झाली. १९१६ मध्ये संस्थानात सर्व मुला-मुलींसाठी प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचे केले. विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्त्या, पुस्तके, पाट्या, पेन्सिली याचीही मोफत व्यवस्था करून बहुजनांच्या शिक्षणासाठी उत्तेजन दिले.

२६ जुलै १९०२ मध्ये कोल्हापूर संस्थानातील शासकीय नोकऱ्या, ब्राह्मणेत्तर व मागासलेल्या वर्गासाठी ५०% राखीव ठेवण्याचा जाहीरनामा काढला. अशा प्रकारच्या राखीव जागांचे धोरण राबविणारे शाहू महाराज हे पहिले राजे आहेत

अस्पृश्यता निवारण हे महाराजांनी आपले जीवित कर्तव्य मानले होते १९१८-१९ मध्ये सार्वजनिक ठिकाणी अस्पृश्यता पाळणेस त्यांनी कायद्यानी प्रतिबंध केला महार वतन बंद करून महारांची वेठबिगारीतून मुक्तता केली भटक्या-विमुक्तांची 'हजेरी' ची पद्धत बंद केली एवढेच नव्हे; तर त्यांना नोकऱ्या व राहायला जागा देऊन त्यांच्या जीवनाला स्थैर्य आणले. अस्पृश्य समाजातील तरुणांना शासकीय व खाजगी नोकरीत सामावून घेतले तलाठ्यासारख्या प्रतिष्ठेच्या जागेवर नेमणुका केल्या. माहूत, हुलस्वार, पोलीस, मोटारचालक अशी भरती केली शिक्षण घेतलेल्या दलिताना वकिलीच्या सनदाही दिल्या. यामध्ये दत्तोबा संतराम पोवार, रामचंद्र शिवराम कांबळे, रामचंद्र सखाराम कांबळे, तुकाराम गणेशाचार्य यांचा समावेश होता

गगाराम कांबळेंना हौदातील पाणी पिण्याच्या कारणावरून सवर्ण लोकांनी विटाळाच्या नावाखाली मारहाण केल्यानंतर त्यांना हॉटेल काढायला लावले व स्वतः त्या सत्यसुधारक हॉटेलाला लवाजम्यासह चहा पिण्यास गेले. त्यांच्या कामाची यादी खूप मोठी आहे. जोगतिणी, मुरळी या वार्डेट प्रथा बंद केल्या. या सर्वांमधून

१७०। माणगाव परिषद : शतकोत्तर चिंतन

शाहू महाराजांची सामाजिक दृष्टी दिसून येतेच; पण त्यांच्या विशाल अतःकरणाचा, मानवतावादी हृदयाचा व लोककल्याणकारी वृत्तीचा प्रत्यय येतो खूप डोंगराएवढे काम महाराजांनी उभे केले आहे. ते कुणालाही एक चमत्कार वाटावे, असे आहे. अस्पृश्यांना सामाजिक न्याय मिळवून देण्याच्या शाहू महाराजांच्या या प्रयत्नांनी दलितांमध्ये एक उत्साहाचे चारे वाहू लागले. अनेक कार्यकर्ते कोल्हापूर संस्थानात तयार झाले त्यापैकी म सु. लिंगाडे, दत्तोबा पोवार, बाबुराव कांबळे, रामचंद्र अंबपकर, निंगाप्पा ऐदाळे यांच्याबरोबर अनेक ज्ञात-अज्ञात कार्यकर्त्यांचा समावेश आहे.

प्राचीन काळातील चार्वाकापासून सुरू झालेला हा पुरोगामी विरोधी प्रतिगामी प्रवृत्तीचा प्रवास आजही चालूच आहे. काहींनी अस्पृश्यांच्या प्रश्नाकडे भूतदयावादी दृष्टिकोनातून पाहिले काहींनी सहानुभूती दाखविली आपले हक्क अबाधित ठेवून उपकाराच्या भावनेतून थोड्या सोयी-सवलती देण्याचा प्रयत्न झाला. 'हरिजन' या शब्दानेही उपेक्षा केली. त्या त्या काळाच्या मर्यादित अनेक ज्ञात-अज्ञात लोकांनी अस्पृश्यतेचा प्रश्न हाताळला. त्यामुळे चळवळ पुढे जायला मदत झाली. पण गौतम बुद्धांनी जी वैचारिक क्रांती केली. आणि त्यानंतर जोतीराव फुले यानीच या प्रश्नावर मूलगामी चिंतन केले व हा अस्पृश्यतेचा लढा मानवमुक्तीच्या लढ्याचा भाग आहे. हे समाजाच्या मनावर बिंबवले. माणसासारख्या माणसांना त्यांचा कोणताही दोष नसताना त्यांच्या माणूसपणाचा हक्क हिरावून घेणारी ही अमानुष पद्धत अत्यंत भयानक व क्रौंयाची परिसीमा ओलांडणारी आहे, याची जाणीव जोतीराव फुल्यांना होती. त्यामुळे त्यांनी प्रस्थापितांसमोर सामाजिक न्यायाचे आव्हान उभे केले. त्यांच्या धर्मग्रंथांची चिकित्सा केली व सार्वजनिक सत्यधर्म सांगितला. आपल्या लेखनांतून, भाषणांतून अस्पृश्यवर्गात समतेचा स्फुलिंग चेतावला त्यांच्या या प्रामाणिक प्रयत्नांना महाराज श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड आणि राजर्षी शाहू छत्रपतींनी आपल्या कृतिशील सकारात्मक प्रतिसादाने ही मानवमुक्तीची चळवळ गतिमान झाली. महाराजांच्या अशा कृतीचे पुढचे पाऊल म्हणजे 'माणगाव परिषद'.

शाहू महाराजांचे निष्ठावंत अनुयायी दत्तोबा पोवार आणि १९१८-१९ साली मिस क्लार्क हॉस्टेलचे सुपरिंटेंड असलेले निंगाप्पा ऐदाळे जे अत्यंत तळमळीचे, प्रामाणिक, कष्टाळू, सामाजिक जाण असलेले, न्यायासाठी धडपडणारे, अस्पृश्य विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाचे स्वप्न पाहणारे, असा ज्याचा लौकिक शाहू महाराजापर्यंत पोहचलेला होता. यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांविषयी माहिती शाहू महाराजांना करून दिली. महाराज अस्पृश्यांमधील अशा नेतृत्वाच्या शोधात

माणगाव परिषद : शतकोत्तर चिंतन । १७१

होतेच. डॉ. बाबासाहेबाची व शाहू महाराजांची भेट झाली. त्यानंतर निगाप्या ऐदाळे व दत्तोबा पोवार यांच्या प्रयत्नातून २१, २२ मार्च १९२० रोजी 'दक्षिण महाराष्ट्र' बहिष्कृत वर्गाची पहिली परिषद कागल संस्थानातील माणगाव या गावी घेण्याचे ठरले या परिषदेत शाहू महाराजांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे अस्पृश्यांचे एकमेव नेते असतील असे जाहीर करून डॉ. बाबासाहेबांच्या नेतृत्वावर शिक्षामोर्तब केले

शाहू महाराजांचा हा विश्वास खरा ठरला. हजारो वर्षे सामाजिक गुलामगिरीत आणि अस्पृश्यतेच्या अंधकारात जीवन जगणाऱ्या समाजाच्या जीवनात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर नावाच्या प्रज्ञासूर्याचा उदय झाला माणगाव परिषदेने एका अभूतपूर्व सामाजिक क्रांतीला जन्म दिला.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- १) खैरमोडे भगवान रामचंद्र . भारतीय घटनेचे शिल्पकार डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर चरित्र खंड १/२, सुगावा प्रकाशन, सातवी आवृत्ती २०१३
- २) कीर धनजय . डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, पाचवी आवृत्ती २०१६
- ३) नरके हरी संपादक : महात्मा फुले समग्र वाङ्मय, प्रकाशक म. जोतिराव फुले चरित्र साधने प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, प्रथमावृत्ती, २०१३
- ४) कीर धनजय : म. जोतिराव फुले, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, १९६८
- ५) हरी नरके, संपादक . महात्मा फुले, स्मारक ग्रंथ, प्रकाशक, महात्मा फुले चरित्र साधने प्रकाशन समिती, मुंबई, पाचवी आवृत्ती २०१८
- ६) डॉ. पवार जयसिंगराव . राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ, प्रकाशक, महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधिनी, प्रथमावृत्ती २००१
- ७) पवार गो.मा., : महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे जीवन व कार्य, प्रकाशक, मनोविकास प्रकाशन, २०१९
- ८) नवलकर हरिश्चंद्र नारायण : शिवराम जानबा कांबळे यांचे चरित्र आणि पुणे पर्वती सत्याग्रहाचा संक्षिप्त इतिहास, सुगावा प्रकाशन, पुणे, १९९७.
- ९) प्रा. डॉ. निकुंभे सी.एच.: आद्य अस्पृश्योद्धारक गोपाळबाबा वलंगकर, सुगावा प्रकाशन, पुणे
- १०) डॉ. मेश्राम योगेंद्र . दलित साहित्य उद्गम आणि विकास, मंगेश प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती, २०११

- ११) प्रा. डॉ. बोधले प्रमोद मनोहर श्री किसन फागूजी बनसोडे व्यक्ती आणि कार्य, लक्ष्मी बुक पब्लिकेशन, २०२०
- १२) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अस्पृश्य मूळचे कोण? प्रकाशक, प्रबुद्ध भारत पुस्तकालय आणि प्रकाशन व्यवसाय, नागपूर, प्रथमावृत्ती, २०१३
- १३) डॉ. आळतेकर गौतम हरी : कोल्हापूर जिल्ह्यातील दलित चळवळ, ज्ञानमंगल प्रकाशन वितरण
- १४) डॉ. तुपे सारीपुत्र . आंबेडकरी शिलेदार निगाप्या शंकर ऐंदाळे, ऑक्टोबर, २०१७
- १५) पाटील दिनेश : महाराजा सयाजीराव आणि राजर्षी शाहू, सामाहिक साधना, २६ जून २०२१
- १६) डॉ. कुरणे चंद्रकांत राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज सामाजिक न्यायाचे खंदे पुरस्कर्ते, सकाळ २५ जून २०१९
- १७) जोशी लक्ष्मणशास्त्री : वैदिक संस्कृतीचा विकास, मराठी विश्वकोश तिसरी आवृत्ती, वाई, १९९८
- १८) हावळे प्रसाद विटाळ विध्वंसन, गोपाळबाबा वलंगकर, लोकसत्ता, ८ ऑक्टोबर, २०१७
- १९) चां.भ. खैरमोडे : अस्पृश्यांचा लष्करी पेशा, प्रकाशक, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, तृतीय आवृत्ती २००२
- २०) तुळपुळे श. गो : मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खंड पहिला, प्रकाशक, महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे, २००४, पुनर्मुद्रण
- २१) कार्यवाह वैध माधवी . मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खंड दुसरा, महाराष्ट्र साहित्य परिषद पुणे, दुसरी आवृत्ती, २०१०

शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघाचे विद्वत्प्रमाणित

शिविम संशोधन पत्रिका

(Peer Reviewed Referred Research Journal) ISSN No. 2319-6025

(विद्यापीठ अनुदान आयोग नवी दिल्ली मान्यता अ. क्र. ६४१७५)

वर्ष : अकरावे अंक : बत्तीसावा

ऑक्टोबर - नोव्हेंबर - डिसेंबर २०२२

भाषांतर : संकल्पना आणि स्वरूप

कला व वाणिज्य महाविद्यालय, सातारा
दोन दिवसीय आंतरविद्याशाखीय राष्ट्रीय चर्चासत्र
मिन्नभाषिक साहित्याची मराठी भाषांतरे

Hache

Ka

él

en

ku

erre

esse

te

U

Vé

Double Vé

ix

lerec

भाषेतील साहित्य वाचनेन असे म्हटले तर मग आपल्यालाही एक वाचक म्हणून मर्यादा येतात हा आपणच आपला संकोच करून घेत असतो. मराठी ही आपली मायभाषा आहे. त्यामुळे आपली संस्कृती, साहित्य हे सर्व आपल्या मायभाषेतून समजून घेतलेच पाहिजे पण आपल्या देशातील बहुविधता आणि त्यातून दिसणारी एकता, सामाजिक विकास समजून घेण्यासाठी इतर भाषामधील साहित्य हे वाचलेच पाहिजे

आणखी एक मुद्दा मला इथे मांडावासा वाटतो तो म्हणजे प्रत्येक लेखकाची एक आंतरिक इच्छा असते की, आपण जास्तीत जास्त वाचकांपर्यंत पोहोचले पाहिजे. पण त्याची ही अंतःस्थ आकांक्षा कशी पूर्ण होणार? तर जेव्हा भाषेच्या भिंती नाहीशा होतील तेव्हा म्हणजे वाचकाचे अस्तित्त्व इथे गृहित धरावेच लागते. हा वाचकाचा केलेला अनुभव आहे असे मला वाटत नाही. अनुभवाच्या प्रदेशाला जशी कोणतीही सरहद्द नसते तशीच वाचनाला देखील कोणतीही सरहद्द नको भिन्न प्रदेशातल्या, भिन्न भाषा बोलणाऱ्या, भिन्न वंशाच्या आणि भिन्न संस्कृतीच्या लोकांशी संपर्क ही आता अपरिहार्य अशी गोष्ट आहे. आणि यासाठी भाषांतरातील साहित्याची निश्चितपणे मदत होईल असे मला वाटते

प्रत्येक अधिवेशनामध्ये विशिष्ट विषय घेऊन चर्चाही होत आहेत आणि अंकही अभ्यासपूर्ण निघत आहेत. सातारा येथील या अधिवेशनामध्येही भिन्नभाषिक साहित्याची मराठी भाषांतरे या विषयावर निश्चितपणे मौलिक चर्चा घडेल, अशी खात्री आहे. त्यामुळे मराठी विषयाचा विकास होण्यास हातभार लागणार आहे. त्यासाठी मी शुभेच्छा देते. शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघाने मला अध्यक्ष म्हणून मनोगतातून अभिव्यक्त होण्याची संधी दिली, त्याबद्दल कृतज्ञता व्यक्त करते आणि शुभेच्छा देते. सर्वांना मनःपूर्वक धन्यवाद!

प्रा (डॉ) नीला जोशी

संपादकीय .. - डॉ. भरत जाधव	तीन
अध्वक्षीय मनोगत - प्रा. (डॉ.) नीला जोशी	सात
१ कन्नड- मराठी कादंबरीचा अनुबंध - डॉ. उमा कुलकर्णी	१
२. अनुवादाच्या निमित्ताने - सुप्रिया वकील	८
३. बंगालीतून मराठीत अनुवाद - विलास गिते	१४
४ भाषांतर विद्या - डॉ. सुप्रिया सहजबुंदे	२०
५. सांस्कृतिक अनुवादातील अडचणी - प्रा. (डॉ.) अनिल गवळी	२५
६. जाहिरात माध्यमाचे बदलते स्वरूप आणि भाषांतर - प्रा. (डॉ.) शिवलिंग मेनकुदळे	३०
७. अनुवाद आणि सांस्कृतिक अभ्यास - प्रा. डॉ. सुभाष आहरे	३९
८. भाषांतर मीमांसा आणि तिचे उपयोग - प्रा. (डॉ.) श्यामसुंदर मिरजकर	४८
९ भाषांतर : स्वरूप, विशेष आणि संधी - प्रा. (डॉ.) लता पांडुरंग मोरे	५५
१० भाषांतर : एक रोजगार निर्मितीक्षम उद्योग क्षेत्र - प्रा. (डॉ.) तालोबा बदामे	६३
११. परकीय भाषेतील साहित्यकृतींची मराठी भाषांतरे - डॉ. अशोक तवर	६९
१२. अनुवादाचे महत्त्व आणि उपयोग - प्रा. (डॉ.) बाबासाहेब नाईक	७८
१३. तौलनिक साहित्याभ्यास भाषांतर आणि संस्कृती अभ्यास - डॉ. भरत जाधव	८२
१४ भाषांतर प्रक्रिया : व्याप्ती आणि महत्त्व - डॉ. कृष्णा भवारी	९२
१५. अनुवादाचे स्वरूप, संकल्पना आणि महत्त्व - डॉ. आर. डी. कांबळे	९८
१६. भारतीय अनुवादित साहित्य समकालीनतेच्या संदर्भात - डॉ. गवराम पोटे	१०६
१७. भाषांतर : स्वरूप, आवश्यकता आणि मर्यादा - डॉ. युवराज देवाळे	११२
१८. भाषांतर संकल्पना : समस्या व उपाय - डॉ. शैलजा शिंदे	११८
१९. भाषांतर संकल्पना : प्रेरणा व उपयोग - डॉ. युवराज भामरे	१२३
२०. भाषांतर : भाषिक व सांस्कृतिक समस्या - डॉ. सविता केजळे	१२९
२१. भाषांतर आणि रूपांतराची भाषावैज्ञानिक बाजू - डॉ. विनायक राऊत, डॉ. सौ. कांचन नलबडे	१३४
२२. भाषांतरातील अडचणी - डॉ. अजित कांबळे	१४१
२३. मराठी- हिंदी अनुवादातील समस्या - डॉ. महादेव जाधव	१४६
२४ वाङ्मयीन भाषांतरातील सांस्कृतिक समस्या - डॉ. सुवर्णा पाटील	१५३
२५. विज्ञान आणि भाषांतर - डॉ. प्रविणसिंह शिलेदार	१५८

२६. अनुवाद: संकल्पना व स्वरूप - डॉ. प्राजक्ता निकम	१६७
२७. तौलनिक साहित्य व भाषांतर स्वरूप, संकल्पना - प्रा. लक्ष्मण बोरडे	१७३
२८. भाषांतर संकल्पनेचा विकास - डॉ. मनीषा नायकवडी	१८०
२९. भाषांतर साहित्य समृद्धीचे साधन - प्रा. आशालता खोत	१९१
३०. भाषांतर आणि वाचनसंस्कृती - प्रा. लता माळी	१९८
३१. मराठी साहित्यातील भाषांतरविषयक जाणिवा - प्रा. रघुनाथ मुडळे	२०३
३२. भाषांतर आणि संस्कृती अभ्यास - प्रा. प्रज्ञा कांबळे - शिरगावकर	२११
३३. भाषांतर आणि रोजगाराच्या संधी - प्रा. रघुनाथ गवळी	२१८
३४. १९व्या शतकातील अनुवादित कादंबरीचे स्वरूप - डॉ. सुभाष पाटील	२२४
३५. भाषांतर संकल्पना व स्वरूप - प्रा. श्रीरंग तराळ	२३५
३६. अनुवाद- शास्त्र की कला? - डॉ. शर्मिला घाटगे	२४३
३७. भाषांतर : सांस्कृतिक समस्या प्रा. सी. उज्वला देसाई	२४८
३८. सुप्रिया वकील यांच्या अनुवादित साहित्याचे विशेष - डॉ. विनोद कांबळे	२५६
३९. निशिकांत ठकारांची भाषांतरविषयक भूमिका - प्रा. सी. संगीता खरात	२६२
४०. सोनाली नवांगुळ : भाषांतरित साहित्यातील आश्वासक चेहरा - प्रा. गुंडोपंत पाटील	२६९
४१. भिन्नभाषिक भाषांतराची प्रक्रिया - प्रा. (डॉ.) सविता व्हटकर	२८२
४२. अनुवादित साहित्य : संकल्पना व स्वरूप - डॉ. सागर पाटील	२८८
४३. अनुवाद और तुलनात्मक साहित्याध्ययन - चेतन खेलिया	२९७
४४. अनुवाद की प्रासंगिकता - प्रा. एस. के. आतार	३०२
४५. रोजगार के परिप्रेक्ष्यमें अनुवाद - डॉ. गणेश गभाले	३०६
४६. Cultural and Geo-Spatial Untranslatability from Marathi into English Dr. Datta Sawant	३१४
Dr. Tukaram Hapgunde	

संपादकीय ..

कला व वाणिज्य महाविद्यालय, सातारा तसेच शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघ, कोल्हापूर यांच्या संयुक्त विद्यमाने दिनांक ४ आणि ५ फेब्रुवारी २०२३ रोजी भिन्नभाषिक साहित्याची मराठी भाषांतरे या विषयावरील दोन दिवसीय आंतरविद्याशाखीय राष्ट्रीय चर्चासत्राचे आणि शिविमच्या बाराव्या अधिवेशनाचे आयोजन करित आहोत. कला व वाणिज्य महाविद्यालयाने सुवर्ण महोत्सवी वर्षात पदार्पण केले आहे. या वर्षानिमित्त शिविमचे अधिवेशन आणि राष्ट्रीय चर्चासत्र संस्मरणीय करण्याचा आमचा मानस आहे. या ऐतिहासिक प्रसंगाचे आपण साक्षीदार होत आहात याचा आम्हास सार्थ अभिमान आहे.

भारतातील एकमेव अभेद्य राजधानीचे शहर म्हणजेच सातारा शहराचे (शाहानगर) संस्थापक छत्रपती थोरले शाहू महाराज औरंजेबाच्या कैदेतून सुटून आल्यावर छत्रपती शाहू महाराजांनी साताराच्या किल्ल्यावर आपला राज्याभिषेक करवून घेतला व साताराच्या किल्ल्यावरूनच त्यांनी राज्यकारभाराची सूत्रे हलवण्यास सुरुवात केली. त्यातूनच सातारा शहराच्या स्थापनेची कल्पना पुढे आली आणि शहराची मुहूर्तमेढ रोवत छत्रपती शाहू महाराजांनी मराठा स्वराज्याच्या ७० वर्षांच्या इतिहासात पहिल्यांदाच स्वराज्याची राजधानी डोंगरावरून जमिनीवर आणली. या शहराचे नाव शहराभोवती असलेल्या सात किल्ल्यांपासून (सप्त-तारा) तयार झालेले आहे. सातारा जिल्हा ही मराठी राज्याची राजधानी होती. सातारा शहराला एक मोठी ऐतिहासिक सामाजिक व शैक्षणिक पार्श्वभूमी लाभलेली आहे. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी स्थापन केलेले रयत शिक्षण संस्थेचे मुख्य कार्यालय सातारा या शहरात आहे.

शतकोत्तर यशस्वी वाटचाल करणाऱ्या मराठा विद्या प्रसारक समाजाची स्थापना जनकल्याणासाठी रचनात्मक कार्य करणाऱ्या लोकराजा राजर्षी शाहू महाराजांच्या प्रेरणेने झाली. दूरदृष्टीने विचार करणारे तारळे गावचे इनामदार श्रीमंत रुद्राजीराजे महाडिक व रावबहादूर संभाजीराव मोरे दुदुस्कर यांनी अत्यंत खडतर परिश्रमातून संस्थेची उभारणी केली. बहुजन समाजाच्या उद्वारासाठी व विशेषता शैक्षणिक विकासासाठी संस्थेची चाललेली धडपड पाहून बडोद्याचे जनहितेश राजे श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड व फलटण संस्थानचे संस्थानिक श्रीमंत मालोजीराजे नाईक निंबाळकर यांनी संस्थेच्या

भाषांतर : सांस्कृतिक समस्या

प्रा. सौ उज्वला अर्जुनराव देसाई

मराठी विभाग प्रमुख

मातोश्री बयाबाई श्रीपतराव कदम कन्या महाविद्यालय, कडेगांव, जिल्हा सांगली.

उद्दिष्टे .

प्रस्तुत शोधनिबंध विषयाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत

१) साहित्याच्या भाषांतराची गरज आणि महत्त्व पटवून देणे.

२) भाषा आणि संस्कृती यांचा सहसंबंध पटवून देणे

३) भाषांतराचे सांस्कृतिक महत्त्व समजावून देणे

४) भाषांतरकाराला भाषांतर करताना प्रत्येक समाजाची धार्मिक, राजकीय, सांस्कृतिक, वाङ्मयीन भौगोलिक पार्श्वभूमी म्हणजेच संस्कृती अभ्यासण्याची आवश्यकता आहे. तरच तो भाषांतराला न्याय देऊ शकतो. या विषयाचे प्रतिपादन करणे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत संशोधन विषयाच्या अभ्यासासाठी वर्णनात्मक तसेच विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करून भाषांतर सांस्कृतिक समस्या या शोधनिबंध विषयाद्वारे विविध वाङ्मय प्रकाराचे भाषांतर करताना येणाऱ्या सांस्कृतिक समस्यांवर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे

प्रस्तावना

आजच्या जागतिकीकरणाच्या काळात निरनिराळ्या संपर्क माध्यमांनी जगाच्या सीमा अगदी जवळ आणल्या आहेत. देशो-देशीची भिन्न भाषा, भिन्न संस्कृती, भिन्न वंश असणारी माणसे अनेक कारणाने एकमेकांच्या संपर्कात येऊ लागली आहेत. जग हे बाजारपेठ बनल्याने ज्ञान, विज्ञान, तंत्रज्ञानांची तसेच अनेक व्यवहार करताना भावनांची व विचारांची देवाण- घेवाण होऊ लागली आहे. त्यामुळे, संपर्कमाध्यम म्हणून विविध भाषा येणे किंवा बहुभाषिक असणे गरजेचे झाले आहे. त्यामुळे साहजिकच आजच्या युगात भाषांतराला अनन्य साधारण महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

भाषांतराची गरज आणि महत्त्व

आधुनिक युगात साहित्य, शिक्षण, विज्ञान, तंत्रज्ञान, वाणिज्य, प्रशासन, न्याय, व्यवहार, संस्कृती इ. क्षेत्रांमध्ये भाषांतराची गरज मोठ्या प्रमाणात निर्माण झाली आहे. जगामध्ये संशोधित होणारे सर्व प्रकारचे ज्ञान आपल्या मातृभाषेत आणणे आणि आपल्या मातृभाषेतील साहित्य, संस्कृती, परंपरा, जगातील सर्व भाषांमध्ये पोचविणे भाषांतरामुळे शक्य झाले आहे. यशवंतराव चव्हाण यांनी म्हटले आहे ज्ञानभाषा आणि लोकभाषा एक झाल्याशिवाय समाजाचे जीवन समर्थ होत नाही. म्हणून आधुनिक युगात भाषांतराची प्रक्रिया गतिमान होऊन. भिन्न भाषा व भाषिकांना एकत्र जोडणारा. भाषांतर हा एक दुवा ठरतो आहे.

भाषांतर...विविध व्याख्या

भाषांतर म्हणजे एका भाषेतील आशय जसाच्या तसा दुसऱ्या भाषेत नेणे किंवा आशयाचे भाषिक स्थलांतर करणे होय. भिन्न भाषा, भाषिक साहित्य व संस्कृती यांना जोडण्याचे भाषांतर हे साधन आहे म्हणून translation is a bridge to join gulf streams असे म्हटले जाते.

१. मराठी विश्वकोश - मूळ भाषेतील मजकूर अथवा आशय आपल्याला अपेक्षित असलेल्या दुसऱ्या म्हणजे लक्ष्यभाषेत व्यक्त करण्याची कला म्हणजे भाषांतर किंवा अनुवाद होय

२. भालचंद्र नेमाडे - भाषांतर ही एका संहितेचे एका भाषिक सांस्कृतिक आवरणातून दुसऱ्या भाषिक सांस्कृतिक आवरणात स्थानान्तरण करणारी द्वैभाषिक प्रक्रिया आहे.

३. डॉ. कल्याण काळे - मूळ संहितेच्या वाचनाने मिळणारे ज्ञान आणि विचार, आनंद आणि अनुभव दुसरी भाषा बोलणाऱ्याला त्याच्या भाषेत उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न म्हणजे भाषांतर होय.

४. मिलिंद मालशे - लिखित मजकूर एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत आणणे याला भाषांतर अशी संज्ञा दिली जाते

५. माधव आचवल - कोणत्याही वाङ्मय कृतीचा परभाषेत केलेला अनुवाद म्हणजे एका सांस्कृतिक संदर्भातील अनुभवाला दुसऱ्या सांस्कृतिक संदर्भात रुजविण्यासारखे एक रोप उपटून दुसऱ्यांकुडीत पुन्हा रुजवावे तसे असते

अश्याप्रकारे अनेक भाषा अभ्यासकांनी भाषांतराच्या विविध व्याख्या केलेल्या आहेत.

भाषांतर - अनुवाद - रूपांतर - स्वैरानुवाद

भाषांतर आणि अनुवाद या दोन्ही संज्ञा समानार्थी वापरल्या जातात परंतु त्यामध्ये मोठा फरक आहे. अनुवाद ही व्यापक संज्ञा असून भाषांतर ही तिच्यात सामावणारी प्रक्रिया आहे. या दोन संज्ञांमध्ये फरक असून त्यातील सारांश विस्तार स्पष्टीकरण गद्य रूपांतर इ. प्रकार त्या मध्ये संभवतात. एक भाषिक अनुवादामध्ये सहसा न आढळणारा एक प्रकार भिन्न भाषिक अनुवादामध्ये आढळतो तो म्हणजे एका भाषेतील संहितेचा अर्थ दुसऱ्या भाषेमध्ये उतरवून प्रतिसंहिता तयार करणे हा होय याच प्रकारला रूढ अर्थाने भाषांतर म्हणण्याचा प्रघात आहे, असे डॉ. कल्याण काळे यांचे मत आहे. तर चंद्रकांत पाटील यांनी ही अनुवाद आणि भाषांतर या मध्ये फरक केलेला आहे, त्यांनी अनुवाद ही गंभीर क्रिया आहे आणि भाषांतर ही करमणुकीसाठी केलेली क्रिया आहे असे मानले आहे.

रूपांतर

या प्रक्रियेत एखाद्या वाङ्मय प्रकारातील कलाकृती दुसऱ्या वेगळ्या वाङ्मय प्रकारात नेणे म्हणजे रूपांतर होय. ह्यामध्ये एखाद्या कादंबरीचे नाट्यकृती मध्ये रूपांतरण करणे तर एखाद्या नाट्यकृतीचे चित्रपटामध्ये रूपांतर करणे होय.

स्वैरानुवाद

स्वैरानुवादात मूळ साहित्यकृतीमधील भौगोलिक, सामाजिक, सांस्कृतिक वातावरण अनुवादित साहित्यकृतीत बदलले जाते. लक्षभाषेतील भौगोलिक, सामाजिक वातावरण विचारात घेवून स्वैरानुवादात आवश्यक ते बदल केले जातात. वाचकांच्या संवेदनशीलतेला रुचेल, पचेल असा बदल अनुवादक करतो.

भाषांतराचे प्रकार

सामान्यपणे भाषांतराचे प्रमुख दोन प्रकार आहेत.

१. मूलनिष्ठ भाषांतर

२. लक्षनिष्ठ भाषांतर

१. मूलनिष्ठ भाषांतर

मूलनिष्ठ भाषांतरात मूळ भाषेतील शब्द, शब्द रचना आणि शैली यांचे तंतोतंत अनुकरण केले जाते म्हणजेच मूळभाषेतील संहिता शब्दशः समजावून सांगायची हा उद्देश असेल तर संहितेला प्राधान्य दिले जाते. त्याला मूलनिष्ठ भाषांतर असे म्हणतात उदा. मृगाक्षी म्हणजे मृगासारखे डोळे असणारी, मीनाक्षी म्हणजे माश्यासारखे डोळे

असणारी. असे शब्दशः भाषांतर केले जाते.

२ लक्षनिष्ठ भाषांतर

या भाषांतरात लक्षभाषेतील शब्दरचना, वाक्य प्रचार, प्रतिमा यांच्या सहाय्याने मूळ भाषेतील आशय लक्षभाषेत आणला जातो, म्हणजे मूळ भाषेतील आशयाला अनुसरून भाषांतर केले जाते. मूलनिष्ठ भाषांतरापेक्षा लक्षनिष्ठ भाषांतर अधिक आव्हानात्मक असते. असे भाषांतर वाचताना वाचकाला मूळ साहित्यकृती वाचनाची प्रेरणा मिळते.

भाषा आणि संस्कृती सहसंबंध

भाषा हे विचार कल्पना आणि भावना व्यक्त करण्याचे साधन आहे. माणूस हा समाजशील प्राणी आहे. तो समाजाचा घटक असल्याने त्या समाजाची संस्कृती धर्म, परंपरा जपत आपले आयुष्य जगत असतो. प्रत्येक समाजामध्ये जात, पोट- जात, भाषा, बोली वेगवेगळ्या असू शकतात. प्रत्येक भाषिक आपल्या भाषेमधून त्याची जीवनप्रणाली आणि संस्कृती यांचे दर्शन घडवितो. भारतामध्ये अनेक धर्म जाती आणि पंथ आहेत. त्यांच्या चालीरीती, रूढी, परंपरा, श्रद्धा यांच्या मध्ये भिन्नता आहे. त्याचाच ठसा साहित्यामध्ये ही पडतो. साहित्य ही एक सांस्कृतिक घटना असल्याने साहित्या मधून तेथील संस्कृतीचे दर्शन घडत असते त्यामुळे, भाषांतर करताना केवळ दोन भाषा एकत्र आणल्या जात नाहीत तर दोन संस्कृतीही जवळ येऊन त्यामधून सांस्कृतिक आदान प्रदान होत असते. वेगवेगळे जीवनानुभव आणि समाज दर्शन त्यामधून घडते त्यामुळे भाषांतर हे भाषा विषयक आदान प्रदान करतच त्यापेक्षा विविध भाषिक मानवी समुहांना जोडण्याचेही काम करते भाषांतर म्हणजे एका भाषेतला आशय त्याच्यातील सौंदर्यानुभावासह म्हणजे शब्द योजना, ध्वनी योजना, वाक्य रचना, वाक्य प्रचार म्हणी, सांस्कृतिक शब्द, सामाजिक संकेत इत्यादींसह दुसऱ्या भाषेत आणणे

आज जग खूप जवळ येत चालले आहे, त्यामुळे जगातील अनेक संस्कृती आणि त्यांच्या साहित्यकृती यांची माहिती आपल्याला होत आहे. त्या साहित्या मधून नवीन प्रेरणा मिळते आणि वैचारिक आदान प्रदान होण्यास मदत होते. यामुळे माणूस प्रगल्भ होऊ लागला आहे. भारतात इंग्रजांच्या आगमनानंतर इंग्रजी शिक्षण प्रसारासाठी भाषांतराची गरज निर्माण झाली तसेच ख्रिस्ती लोकांनी धर्म प्रचाराच्या उद्देशाने बायबलचे भाषांतर मराठी मध्ये केले, या मुळे पंचतंत्र, हितोपदेश, सिंहासन बत्तीसी यासारख्या ग्रंथांचे समाजप्रबोधनासाठी भाषांतर झाले या कालखंडात भाषांतर

करण्याची लाटच निर्माण झाली त्यामुळे ह्या कालखंडाला भाषांतर युग असे म्हंटले गेले. केवळ इंग्रजी साहित्याचेच मराठीत भाषांतर झाले असे नाही तर मराठी भाषेतील उत्तमोत्तम ग्रंथांचे आणि रामायण महाभारत या सारख्या महाकाव्यांचेही इंग्रजीसह जगातील अनेक भाषांमध्ये भाषांतर झाले व जग भरात पोचले व त्यामधून भारतीय संस्कृतीचा परिचय जगाला झाला.

भाषांतरातील सांस्कृतिक समस्या

भाषा ही समाजाच्या संस्कृतीची घटक असल्याने कोणतेही साहित्य भाषांतरित होत असताना त्या शब्दांमधील आशय भाषांतरित करता येईलच असे नाही. त्यामध्ये सांस्कृतिक अडचणी येतात. आपल्याकडच्या म्हणी, वाक्यप्रचार यांचे भाषांतर करणे अवघड आहे. प्रत्येक समाजाची वाङ्मयीन, धार्मिक, राजकीय, सांस्कृतिक, भौगोलिक पार्श्वभूमी म्हणजेच संस्कृती भाषांतरकारला अभ्यासाची लागते. त्यांचा अभ्यास नसेल तर तो भाषांतरला न्याय देऊ शकत नाही. तसेच भाषेतील साहित्यकृती ही त्या लेखकाची स्वतंत्र निर्मिती असते. त्यामुळे त्या मूळ साहित्यकृतीचे तंतोतंत भाषांतर करणे शक्य नसते. त्या लेखकाच्या वैयक्तिक शैलीमुळे त्याच्या विशिष्ट लक्षणीमुळे भाषांतर करणे अवघड जाते. मूळ लेखकाची शैली हा त्या साहित्याचा आत्मा असतो. त्याच्याकडे दुर्लक्ष झाल्यास भाषांतर परिपूर्ण होवू शकत नाही. सांकेतिक भाषा, बोली भाषा आणि प्रमाण भाषा अशी भाषेची अनेक रूपे आहेत. अश्यशा विविध रूपातून व्यक्त झालेले विचार भाषांतरामधून भाषांतरित होणे गरजेचे असते ते तसे झाले नाही तर भाषांतर प्रक्रियेमध्ये बाधा येते.

वॉड गुड इनफ या समाजशास्त्रज्ञाच्या विचारानुसार संस्कृती म्हणजे सामाजिक व्यवस्था आदिद्वारे मिळणारे ज्ञान. त्यांच्या मते भाषेच्या माध्यमातून विचार प्रक्रिया कार्यान्वित होते. भाषिक आविष्काराच्या सामान्य पातळीस संस्कृती असे म्हणतात. भाषेचा संबंध हा एका सांस्कृतिक ज्ञानाच्या देवाण घेवाणी बरोबर व दुसऱ्या सांस्कृतिक देवाण घेवाणी बरोबर जोडला जातो त्यामुळे संस्कृतीच्या संदर्भाविना भाषा असूच शकत नाही. त्यामध्ये लोक जीवनाशी संबंधित प्रथा परंपरा या संबंधीत संदेश वहनात विविध अडचणी येतात त्यावर भाषांतरकाराला मात करावी लागते. उ. खरकट, उष्ट इ. शब्दांचे भाषांतर करताना अडचणी येतात. विशिष्ट संस्कृतीचा आविष्कार, आचार, विचार, संस्कार, श्रद्धा ही चौकट बंदिस्त असते. मूळ साहित्यकृतीतील या घटकांना दुसऱ्याभाषेत नेताना ते कसे भाषांतरित करायचे हे भाषांतरकारा पुढे आन्धान असते त्यामुळे त्याला शब्दशः भाषांतर करणे अवघड जाते अशा सांस्कृतिक अडचणींमुळे

भाषांतर करणे भाषांतरकाराला अडचणीचे होते. एकादी भाषा जेव्हा येते तेव्हा ती नुसते शब्द घेवून येत नाही, तर ती तिची संस्कृती आणि संकेत व्यवस्था घेऊन येते त्यामुळे भाषांतरकाराला भाषांतर करताना त्याच्यावर अन्याय होणार नाही त्याची काळजी घ्यावी लागते कारण प्रत्येक संस्कृती प्रत्येक समाज आपली काही वैशिष्ट्ये टिकवून असतो त्या सामाजाची भाषा, धर्म, चालीरीती, जीवन प्रणाली, वैशिष्ट्यपूर्ण असते. आपल्याकडच्या धार्मिक चालीरीतींना पाश्चात्य भाषेमध्ये शब्द सापडत नाहीत. आपल्याकडील शिष्यांची भाषांतरे होवू शकत नाहीत त्यामुळे भाषांतर करताना सांस्कृतिक समस्या ही एक मोठी अडचण ठरते.

साहित्यप्रकारांच्या भाषांतरातील सांस्कृतिक समस्या

कवितेचे भाषांतर

कवितेचे भाषांतर करताना अनेक अडचणी भाषांतरकारापुढे उभ्या राहतात, कविता ही कवीची अभिव्यक्ती असते. कविता ही अनेक अर्थ सूचक असते ज्या भाषेत आणि संस्कृतीत ती लिहिली गेली असेल त्या भाषेत आणि संस्कृतीतच सूचित अर्थ दडलेले असतात. मूळ कवितेत हे आलेले अर्थ शोधणे हे भाषांतरकाराचे कर्तव्य असते. संस्कृतीच्या चौकटीत त्या कवितेचे स्थान काय आहे, तिची मुळे किती खोल आहेत हे भाषांतरकाराने समजून घेणे आवश्यक आहे. कवितेचे शब्द कवितेचा घाटाच्या स्वरूपाचाही सूक्ष्म अभ्यास केल्याशिवाय कविता भाषांतरित होऊ शकत नाही.

नाटकाचे भाषांतर

भाषिक व्यवहार हा नेहमीच संस्कृती विशिष्ट असतो. एका भाषेतून व्यक्त होणारे अर्थ देखील संस्कृती विशिष्ट असतात त्यामुळे प्रत्येक भाषेतील भाषिक व्यवहार सांस्कृतिक चौकटीतच अर्थपूर्ण ठरतो. एका भाषेतील अर्थ दुसऱ्या भाषेत जसाच्या तसा येवू शकत नाही. नाटकाच्या बाबत विचार करताना त्याचा घाट सौरचनात्मक तत्त्वे आणि भाषा भाषांतरकाराला विचारात घ्यावी लागतात कारण सांस्कृतिक भिन्नतेमुळे नाटकाच्या मूळ संहितेतील भाषेच्या अनेक सांस्कृतिक अर्थांचे पद भाषांतरात निर्माण करण्याचा प्रश्न भाषांतरकारापुढे आन्धानात्मक ठरतो मूळ संहितेचे अनुभव विश्व ज्या गोष्टींवर उभे आहे त्याकडे दुर्लक्ष केल्याने जे बदल होतात ते निश्चितपणे हानिकारक ठरतात असे डॉ. माया पंडित यांनी नाटकाच्या भाषांतरातील समस्या या लेखात म्हंटले आहे. त्यांच्या मते विजय तेंडुलकरांच्या घाशीराम कोतवाल या नाटकात खेळे, दशावतार, तमाशा, कव्वाल्या इ. अनेक लोककलांमधील शैलींचा

वापर केला आहे. अस्या नाटकाच्या इंग्रजी भाषांतरात सममूल्य शैली वापरता येणे अशक्य ठरते कारण ती विशिष्ट सांस्कृतिक कला प्रकारांशी निगडित आहे त्यामुळे भाषांतराला मर्यादा येते. हाच प्रकार सर्व ललित साहित्याच्या भाषांतरात उद्भवतो.

कोणतीही कलाकृती सांस्कृतिक पिंडातून घडत असते त्याची पूर्ण ओळख करून घेणे भाषांतरकाराला आवश्यक असते. या संदर्भात काही विद्वानांची मते लक्षणीय ठरतात.

व. दि. कुलकर्णी - त्यांच्या मते अनुवादाचे सामर्थ्य व मर्यादा ध्यानी घेऊन मूळ काव्य सौंदर्यास हानी न पोहचविता त्याचा विकास करून अनुवाद करण्याचं कौशल्य अनुवादकाजवळ असावे लागते. अनुवादित साहित्यकृती वाचताना त्या साहित्यकृतीचा प्रभाव वाचकाला जाणवला पाहिजे

सदा कऱ्हाडे - यांच्या मते प्रथम भाषांतरकाराला अथवा अनुवादकाला स्तोत्र भाषेतील सामग्रीचा अर्थ, पूर्णतः ग्रहण करता आला पाहिजे. भारतीय साहित्यशास्त्रानुसार वाच्यार्थ, लक्ष्यार्थ आणि व्यंग्यार्थ हे ग्रहण करता आले पाहिजे तसेच पाश्चात्य साहित्यशास्त्रानुसार भाषिक अर्थ, कोषगत अर्थ आणि भावनात्मक अर्थ ग्रहण करता आले पाहिजे. याचा अर्थ अनुवादकाला भाषेचीच नव्हे तर संस्कृतीचीही जान असणे गरजेचे आहे. यामुळे वाचकाची दृष्टी समृद्ध होण्यास भाषांतराने मदत होते.

समारोप

भाषेच्या व वाङ्मयाच्या समृद्धीसाठी भाषांतर प्रक्रिया महत्वाची आहे. आज जग खूप जवळ येत चालले आहे. या जवळीकीबरोबर त्यांची संस्कृती आणि साहित्य यांचा आपल्याला परिचय होत आहे. त्यामधून वैचारिक आदान प्रदानाबरोबरच मानवी जीवनाला उपकारक तत्त्वविचार प्रेरणा देणारे आहेत. विचारवंत आणि त्यांचे साहित्य यांच्या परिचयामधून मानवी जीवन समृद्ध व्हायला मदत होणार आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१. जोशी लक्ष्मणशास्त्री - मराठी विश्वकोश खंड - ३. म.रा.सा.सं.मं, १९७६.
२. डॉ. कल्याण काळे, डॉ अंजली सोमण - भाषांतर मीमांसा, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे. १९९७.
३. कऱ्हाडे सदा - भाषांतर, लोक वाङ् मय गृह मुंबई, १९९८.
४. नेमाडे भालचंद्र - टीका स्वयंवर, साकेत प्रकाशन औरंगाबाद, १९९१.
५. कुलकर्णी व. दि - मराठी साहित्य. विमर्श आणि विमर्शक, पद्मगंधा

प्रकाशन पुणे २००१

६ तृतीय वर्ष कला, मराठी अभ्यास पत्रिका क्र.-९, भाषांतर, रुपांतर, अनुवाद व वाङ्मयीन निबंध. दूर व मुक्त अध्ययन संस्था मुंबई विद्यापीठ मुंबई. जानेवारी, २०१९.

७. मराठी अनुवादित कादंबरी शिवाजी विद्यापीठ. एम. ए. मराठी अभ्यासक्रम.

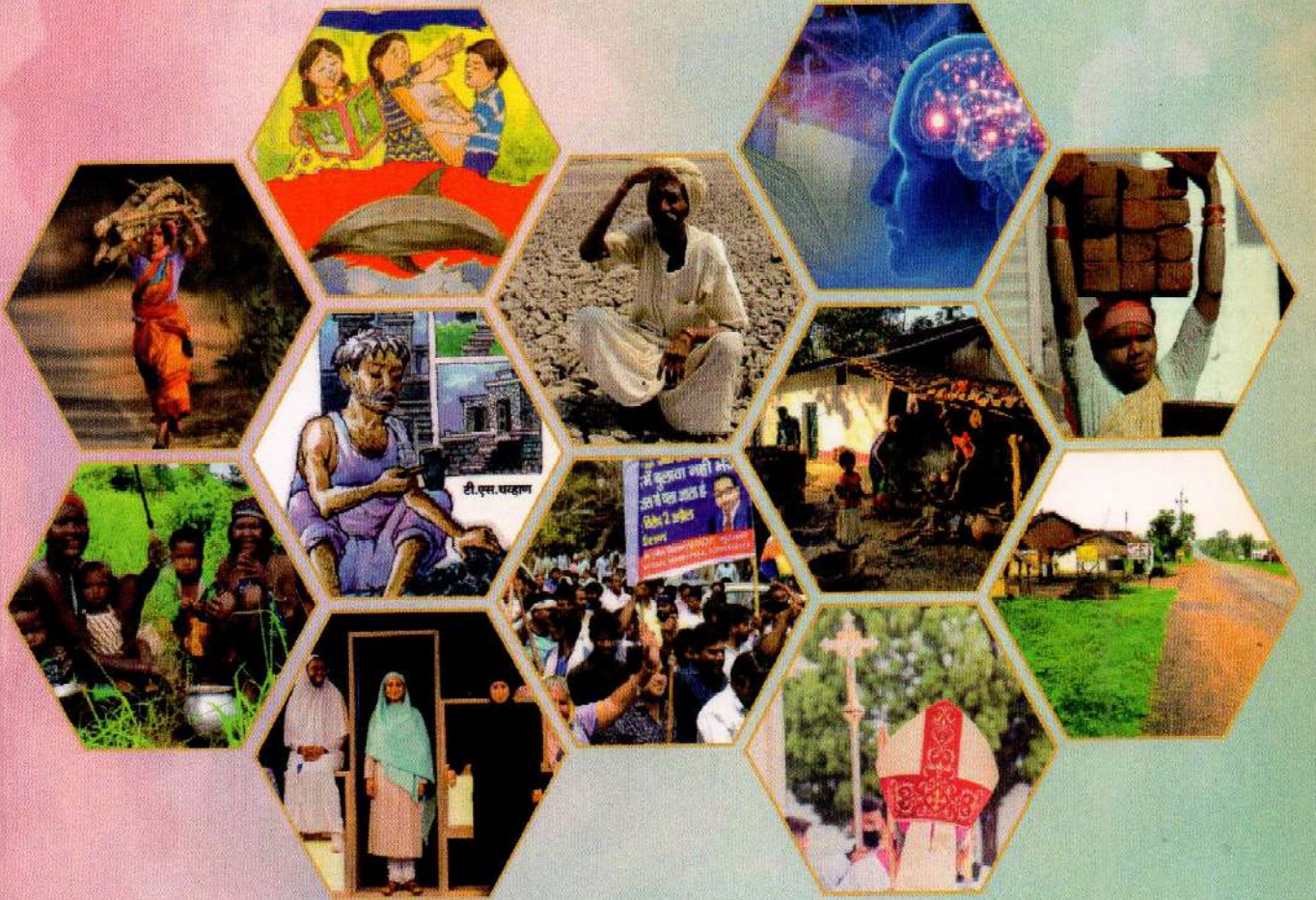
□□□

भोगवती शिक्षण प्रसारक मंडळाचे,
भोगवती महाविद्यालय, कुरुकली
मराठी विभाग

नव्वदोतरी मराठी साहित्यातील विविध प्रवाह

संपादक
प्रो. डॉ. सविता अशोक व्हटकर

नव्वदोत्तरी मराठी साहित्यातील विविध प्रवाह

संपादक

प्रो. डॉ. सविता अशोक व्हटकर

संपादक मंडळ

प्रा. नमिता अनिलकुमार पाटील । प्रा. रणजीत हसुरकर

प्रा. सविता टिपुगडे । प्रा. विश्वास पाटील

© संपादकांकडे

प्रकाशक

दादासाहेब काका जगदाळे

तेजश्री प्रकाशन

महालिंग मळा, यशवंत कॉलनीजवळ,

मु.पो. कबनूर, ता. हातकणंगले,

जि. कोल्हापूर - ४१६ १३८

मो. ८२७५६३८३९६

प्रथम आवृत्ती : २६ जून २०२२

ISBN 978-93-94617-05-2

मुद्रक

भारती मुद्रणालय

८३२, ई. वॉर्ड, शाहपुरी ४थी गल्ली, कोल्हापूर.

फोन नं. : ०२३१-२६५४३२९

मूल्य : ₹. २८०/-

'नव्वदोत्तरी मराठी साहित्यातील विविध प्रवाह' या विषयावरील शोधनिबंधाचे पुस्तक भारती मुद्रणालय, ८३२, ई. वॉर्ड, शाहपुरी ४थी गल्ली, कोल्हापूर येथे छापून तेजश्री प्रकाशन, इचलकरंजी यांनी प्रकाशित केलेले आहे. या पत्रिकेत प्रकट झालेल्या मतांशी संपादक, प्रकाशक व मुद्रक सहमत असतीलच असे नाही.

लोकराजा छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज यांच्या
'स्मृतिशताब्दी कृतज्ञता पर्व' वर्षानिमित्त अर्पण

“आमची प्रजा सदासर्वदा सुखी व संतुष्ट असावी,
दिवसेंदिवस तिचे कल्याण वृद्धिंगत व्हावे आणि
आमच्या राज्याचा सर्व बाजूंनी अभ्युदय व्हावा
अशी आमची उत्कट इच्छा आहे.”

- लोकराजा छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज

अनुक्रमणिका

१ नव्वदोत्तरी ग्रामीण कथा:स्वरूप आणि वाटचाल	डॉ. गवराण ना पोटे	१७
२ नव्वदोत्तरी मराठी कथेतील शेतकरी चळवळीचे चित्रण	प्रा. विश्वास मा. पाटील	२६
३. नव्वदोत्तरी मराठी दलित कथा	डॉ.चंद्रकांत श. काबळे	३५
४. भटक्या-विमुक्तांच्या जातपंचायतीच्या न्याय निवाड्यातील आधारभूत लोककथांचा वाङ्मयीन अभ्यास	डॉ. बाळासाहेब सं. चव्हाण	४७
५. नव्वदोत्तरी मराठी कवितेतील शेतकरी स्त्रियांचे चित्रण	प्रा. नमिता अ. पाटील	५९
६. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि मराठी दलित कविता	डॉ. युवराज दे. भामरे	६५
७. नव्वदोत्तरी ग्रामीण कवितेतील शेतकरीपण	प्रो. डॉ. सविता अ. व्हटकर	७३
८. नव्वदोत्तरीय दलित साहित्यातील कविता	प्रा. श्रीरंग अ. तराळ	८०
९. नव्वदोत्तर दलित कविता	डॉ. सारीपुत्र तुपरे	९०
१०. जनकविता	डॉ. संगीता घुगे	९६
११. अजीम नवाज राही शोषितांच्या जीवनाचे बहुपदरी चित्रण करणारी कविता	डॉ. सागर अ. पाटील	१०२
१२. 'बुढाई' कादंबरीतील प्रभावी स्त्री व्यक्तिरेखा : गोकर्णा	कु. प्रा. गीतल भा. बच्छाव	१११
१३. नव्वदोत्तर कादंबरीचे स्वरूप व वाटचाल	हर्षाली बा. खंदारे	११८
१४. नव्वदोत्तरी बाल कादंबरीचे स्वरूप आणि वाटचाल	प्रा. प्रकाश द. साबळे	१२६
१५. नव्वदोत्तर कालखंडातील ग्रामीण कादंबरीचे विषय वैचित्र्य	डॉ. मधुकर बैकरे	१३१
१६. नव्वदोत्तरी मराठी ग्रामीण कादंबरी	प्रा. सौ. उज्वला अ. देसाई	१३९
१७. नव्वदोत्तरी दलित कादंबरीतील बदललेल्या स्त्रीजीवन जाणीवा	प्रा. सविता सं. टिपुगडे	१४४
१८. नव्वदोत्तरी मराठी ग्रामीण कादंबरी	श्री. विलास स. सुर्वे	१४९

१९. नव्वदोत्तरी स्त्रीवादी साहित्य नातिचरामि या कादंबरीच्या अनुषंगाने	डॉ. शर्मिला बा. घाटगे	१६०
२० स्त्री जीवनाचे बदलते वास्तव चित्रण: भूमी	प्रा. मच्छगंधाली नि. तारळेकर	१६४
२१. नवोदत्तर मराठी नाट्यवाङ्मय एक आकलन	डॉ. ज्ञानेश्वर को. गवते	१६९
२२. नवोदत्तरी मुस्लिम मराठी नाटके	डॉ. प्रा. मोहन बा. चव्हाण	१७७
२३. नव्वदोत्तरी मराठी सामाजिक नाटक	प्रा. डॉ. राजश्री बं. पोवार	१८४
२४ नव्वदोत्तरी मराठी नाटकातील आस्वादकता	प्रा. रणजीत ए. हसूरकर	१८९
२५. भटक्या-विमुक्तांच्या आत्मकथेतील वास्तव जीवन	प्रा. वैशाली श्री. गुंजेकर	१९५
२६. मराठी विज्ञान साहित्य	डॉ. मनीषा आ. नाथकवडी	२०३
२७. नव्वदोत्तर कालखंडातील वडार समाजाचे साहित्य	सौ. विजयालक्ष्मी देवगोजी	२१०

५. डॉ. कोत्तापल्ले नागनाथ, नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरीतील संस्कृतीभान, डॉ. जाधव गजानन (सपादक) नव्वदोत्तर मराठी ग्रामीण कादंबरी, अनघादित्य प्रकाशन, परतवाडा, अमरावती. प्रथमावृत्ती २०२१ पृष्ठ-३१
६. डॉ. काळवणे केदार, नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरीतील संस्कृतीभान, डॉ. जाधव गजानन (सपादक):नव्वदोत्तर मराठी ग्रामीण कादंबरी, अनघादित्य प्रकाशन परतवाडा, अमरावती प्रथमावृत्ती २०२१ पृष्ठ-२४१,२४२

नव्वदोत्तरी मराठी ग्रामीण कादंबरी

प्रा. सौ. उज्वला अर्जुनराव देसाई

मातोश्री बयाबाई श्रीपतराव कदम, कन्या महाविद्यालय,
कडेगाव, जि.- सांगली

प्रस्तावना :

मराठी साहित्य विश्वात १९६० नंतर अनेक साहित्यप्रवाह उदयास आले, या मध्ये दलित, ग्रामीण, स्त्रीवादी, आदिवासी, मुस्लीम, ख्रिस्ती असे अनेक प्रवाह आहेत. त्या मध्ये कृषीसंस्कृतीशी व ग्रामजीवनाशी निगडित असलेला साहित्य प्रवाह म्हणजे ग्रामीण साहित्य प्रवाह. या साहित्य प्रवाहाची सुरवात महात्मा ज्योतीराव फुले यांच्या 'शेतकऱ्यांचा आसूड', 'ब्राह्मणांचे कसब' आणि 'तृतीय रत्न', या नाटकापासून सुरु झाली आणि शेतकऱ्यांचे प्रश्न जगाच्या वेशीवर माडायला सुरुवात झाली .पुढे महात्मा गांधींनी 'खेड्याकडे चला' हा संदेश देवून ग्रामीण जीवनाकडे व ग्रामीण प्रश्नाकडे समाजाचे लक्ष वेधले. निसर्गाच्या लहरीपणावर शेतीवर अवलंबून असणारा, जीवनातल्या अनेक आव्हानांना तोंड देणारा बळीराजा याचे जगण्याचे गंभीर प्रश्न समजून घेण्यासाठी खेड्याकडे जाणे महत्त्वाचे आहे हे या दोन महापुरुषांनी ओळखले आणि त्यानंतर ग्रामीण भागाचे प्रश्न ऐरणीवर येऊ लागले, सार्वत्रिक शिक्षणाच्या सकल्पनेमुळे खेड्यातील तरुण शिकू लागला, त्याला आपल्या प्रश्नाची जाण येऊ लागली. पूर्वीच्या साहित्यातील ग्रामीण भागाचे बेगडी चित्रण व त्याला दिसणारे वास्तव जीवन यातील तफावतीतून तो लिहिता झाला

ग्रामीण साहित्यिकांच्या लेखणीतून शेतकरी कष्टकऱ्यांचे प्रश्न, त्याची सुख- दुःखे, पिळवणूक, शोषण, त्यातून आलेले दारिद्र्य, उपासमार, खेड्यातील अधश्रद्धा, रूढी परंपरा, लोकसंस्कृती, लोकजीवन याचे दर्शन घडू लागले त्यामधून एक सशक्त व दमदार ग्रामीण साहित्यप्रवाह मराठी साहित्यामध्ये सुरु झाला

मराठी ग्रामीण कादंबरी :

ग्रामीण साहित्याची सुरवात कथा-कविता या साहित्य प्रकारा पासून झाली पण त्यामध्ये संबंध ग्रामजीवन व ग्रामवास्तव माडण्यावर मर्यादा आल्यामुळे अनेक साहित्यिक कादंबरी लेखनाकडे वळले ग्रामीण भागाचे

वास्तवपूर्ण जीवन चित्रण करणारे सुरवातीचे कादंबरीकार शंकर पाटील, व्यंकटेश माडगुळकर, उद्धव शेळके, रा र बोराडे, रणजीत देसाई, आनंद यादव या कादंबरीकारांनी ग्राम जीवनातील संघर्ष, गावगाडा, राजकारण, तेथील निसर्ग, शेत शिवार, श्रद्धा, समजुती, अश्या अनेक विषयावर कादंबऱ्या लिहिल्या

१९९० नंतरची मराठी ग्रामीण कादंबरी :

१९९० नंतर आलेल्या जागतिकीकरणाच्या व खुल्या आर्थिक धोरणाच्या युगाने भारतीय समाज व्यवस्थेमध्ये मोठे बदल घडून आले. ग्रामीण भागाचेही वास्तव बदलले खुल्या आर्थिक धोरणाने जग ही बाजारपेठ बनल्याने परंपरागत शेतीला व उत्पादनाना मोठा फटका बसला. राजकारणी व शासकीय अधिकाऱ्यांच्या अभद्र युतीने शेतकऱ्याची लुबाडणूक सुरु झाली वाढत्या शहरीकरणाने खेड्यांना ओहोटी लागली या मुळे सामान्य कष्टकऱ्याचे व शेतकऱ्यांचे जीवन होरपळू लागले, या बदलाकडे पाहणाऱ्या लेखकानी हे प्रश्न कादंबरीच्या रूपाने मांडण्यास सुरुवात केली. यंत्रयुगाच्या व शहरीकरणाच्या परिणामाचे वास्तवपूर्ण चित्रण 'पाचोळा' या कादंबरी मध्ये रा र बोराडे यांनी केले उद्धव शेळके यांच्या 'धम' या कादंबरीनेही य बदलाचे चित्र रेखाटले अरुण साधू यांच्या 'शापित' या कादंबरीत दुष्काळात वाताहात झालेल्या शेतकरी कुटुंबाची व्यथा मांडली आहे. तर रवींद्र शोभणे याची 'कोंडी' ही कादंबरी, मळणी यंत्रात हात सापडलेल्या गणपतच्या कुटुंबाच्या वाताहतीची कहानी सांगते

तानाजी राऊ पाटील यांच्या 'आभाळ' या कादंबरीत कर्जात जगणाऱ्या व कर्जातच मरणाऱ्या अल्प भू-धारक शेतकऱ्याची कथा येते बाबाराव मुसळे यांच्या 'हल्या हल्या दूध दे' या कादंबरीत सावकारीचा प्रश्न मांडला जातो, तर स ग यादव यांनी 'बुडणारा गाव', या कादंबरीत चादोली धरणग्रस्ताचा प्रश्न मांडला आहे. सदानंद देशमुखांच्या 'तहान' या कादंबरीत पाणी टंचाईने हैराण झालेल्या विदर्भातील शेतकऱ्याची व्यथा मांडली गेली, त्यांच्याच 'बारोमास' या कादंबरीत शेतीला आलेले वाईट दिवस त्यातून होणाऱ्या शेतकऱ्याच्या आत्महत्या, सुशिक्षित बेकाराचा प्रश्न या सर्वांचा ग्रामजीवनावरील परिणाम प्रभावीपणे मांडला आहे. आनंद यादव यांच्या 'गोतावळा' या कादंबरीने शेतमजुराचे प्रश्न, बदलणारे ग्राम वास्तव याचा वेध घेतला आहे त्याच्या 'झोंबी', 'नागरणी', 'घरभिंती' आणि 'काचवेल' या आत्मनिवेदनपर कादंबऱ्यामधून शेतकरी कुटुंबातील व्यथा वेदना शब्दांकित केल्या आहेत

राजन गवस या महत्वाच्या कादंबरीकाराने त्यांच्या 'चौडकं', 'भडारभोग' या कादंबऱ्यामध्ये ग्रामीण भागातील अनिष्ट रूढी परंपरामुळे, तरुण मुला-मुलींच्या आयुष्याच्या वातहतीचे चित्रण केले आहे. 'तणकट', या कादंबरीत गावातील राजकारण व दलित-सवर्ण संघर्ष याचे चित्रण येते 'ब-बळीचा', या कादंबरीत वेगाने बदलणाऱ्या मूल्य व्हासाचे त्यामुळे होणाऱ्या ग्राम जीवनाच्या घुसमटीचे चित्र रेखाटले आहे.

अशोक कौतिक कोळी याची 'पाडा' ही कादंबरी खान्देशातील छोट्या केळी उत्पादक शेतकऱ्याची व्यथा माडते 'विषवृक्षाच्या मुळ्या' ही वासुदेव मुलाटेंची कादंबरी, सहकार क्षेत्रातील भ्रष्टाचाराचे विष गरीब शेतकऱ्यांना त्यांच्या विकास योजनाना कसे सपवते याचे चित्र माडते. मोहन पाटील यांच्या 'लिगाड', 'खांदेपालट', 'बस्तान' या कादंबऱ्या शेतकरी जीवनातील दारिद्र्य, ताण-तणाव, त्याची सुखे-दुखे चित्रित करतात तर 'साखरपेरा' या कादंबरीत उस उत्पादक शेतकऱ्यांच्या समस्या ते मांडतात शंकर सखाराम याची 'सेझ' ही कादंबरी सर्व सामान्य शेतकऱ्यांच्या जमिनी भाडवलदाराच्या घशात घालण्याच्या षडयंत्राचा गौप्य स्फोट करते, कृष्णात खोत याची 'गावठाण', 'रौदाळा', 'झडझिंबड', 'धूळमाती' या कादंबऱ्यांनी पावसावर अवलंबून असणाऱ्या शेतकऱ्यांचे जगणे, ग्रामीण राजकारण त्यामुळे निर्माण झालेला गुता, बदलत जाणारा गावगाडा याचे चित्रण येते सरदार जाधव याची 'कोयता' उसतोड कामगाराचे शोषण मांडताना दिसते. शेषराव मोहिते यांची 'धूळपेरणी' आणि 'असं जगण तोलाच' या कादंबऱ्या दुष्काळ, भ्रष्टाचार, सावकारशाही, सुस्त प्रशासन यांच्या मगर मिठीत सापडलेल्या शेतकऱ्यांच्या प्रश्नाला वाचा फोडते. विश्वास पाटील याची 'झाडाझडती' ही कादंबरी धरणांमुळे उध्वस्त झालेल्या गावाची आणि उपरे आयुष्य वाट्याला आल्याने उध्वस्त झालेल्या धरणग्रस्त माणसाचे चित्रण करते रा र बोराडे यांची 'चारापाणी' ही दुष्काळी परिस्थितीत निर्माण होणाऱ्या पाणीटंचाईची भीषण वास्तव माडते, 'वळणावरच पाणी' या कादंबरीत ग्रामीण भागातील जातिभेदाचा प्रश्न प्रभावीपणे मांडला आहे. चंद्रकुमार नलगे याची 'देवाची साक्ष' आणि महादेव मोरे यांची 'झोंबड' या कादंबऱ्याही ग्रामजीवन मांडणाऱ्या आहेत. रमेश इंगळे उत्रादकर याची 'निशाणी डावा अंगठा' ही कादंबरी ग्रामीण भागातील प्रौढ शिक्षणाचा झालेला खेळ खडोबा, विनोदी ढगाने चित्रित करते रगनाथ पठारे यांच्या 'टोकदार सावलीचे वर्तमान' आणि 'ताम्रपट' या कादंबऱ्या मधून स्वातंत्र्योत्तर

कालखंडातील ग्रामीण समाजव्यवस्थेतील स्थित्यंतरे अचूक टिपलेली आहेत. सुभाष सलारकर यांची 'आहुती' ही कादंबरी सुशिक्षित भूमिहीन तरुणाची नोकरीसाठी होणारी फरफट चित्रित करते. प्रवीण दशरथ बांदेकर यांच्या 'चाळेगत' आणि 'उजव्या सोडेच्या बाहुल्या' या कादंबऱ्या तळकोकणातील सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक बदलाचे चित्रण करणाऱ्या आहेत

निष्कर्ष :

या सर्व कादंबऱ्यांमधून ग्रामीण भागाचे १९९० नंतर बदलत गेलेले स्वरूप स्पष्ट झालेले आहे. कृषी प्रधान समूहप्रधान, निसर्गसन्मुख, स्वाभाविक, स्थितीशील जीवन जगणाऱ्या ग्रामीण भागातील माणसांच्या वाटचाला जागतिकीकरण आणि उदारीकरणाने अनेक प्रश्न निर्माण केले त्यांच्या जगण्याचा चेहराच बदलून टाकला स्वार्थी राजकारण भांडवलशाहीवृत्ती, जातीयता, धर्मांधता, अधश्रद्धा वेगवेगळ्या पातळ्यांवर होणारे ग्रामीण माणसाचे शोषण, नैराश्यापोटी वाढलेली व्यसनाधीनता त्यातून पुढचे पाउल म्हणजे शेतकऱ्याची आत्महत्या यामुळे ग्रामीण जीवन ढवळून निघाले. त्यांची संस्कृती, नातेसंबंध, कौटुंबिक संघर्ष, वाढत चाललेले शहरीकरण, तरुणांच्या वाटचाला आलेली बेकारी या मुळे होणारी घुसमट, सततचे ताणतणाव, कधी सुका तर कधी ओला दुष्काळ पाचवीला पुजलेला अश्या प्रतिकूल परिस्थितीचा सामना करणारी ग्रामीण भागातील माणसे, त्यांच्या सुख-दुःखाच्या जीवनसंघर्षांच्या अनेक कहाण्या आपल्या कादंबऱ्यांमधून या लेखकांनी मांडल्या आहेत ग्रामीण भारताचे हे विदारक चित्र संवेदनशील मनाच्या माणसाला अस्वस्थ करणारे आहे ग्रामीण कादंबरीने हे अस्वस्थ करणारे चित्र वाचकांसमोर ठेवून त्याला विचार प्रवृत्त केले आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

- १ ठाकूर रवींद्र, मराठी ग्रामीण कादंबरी, मेहता पब्लिशिंग हाउस, प्रथम आवृत्ती १९९३.
- २ नलगे चंद्रकुमार, ग्रामीण वाङ्मयाचा इतिहास, अजब पब्लिकेशन कोल्हापूर, प्रथम आवृत्ती २००९
- ३ डॉ मुलाटे वासुदेव, ग्रामीण साहित्य, चिंतन आणि चर्चा, स्वरूप प्रकाशन औरंगाबाद, दुसरी आवृत्ती २०१०
- ४ कोतापळे नागनाथ, ग्रामीण साहित्य स्वरूप आणि शोध, स्वरूप प्रकाशन औरंगाबाद, तृतीय आवृत्ती २००७.

५. चदनशिवे भास्कर, ग्रामिणत्वाचे नवे आयाम, शब्दालय प्रकाशन श्रीरामपूर, पहिली आवृत्ती २००८.
६. भोसले द. ता., ग्रामीण साहित्य एक चिंतन, मेहता पब्लिशिंग हाउस, पुणे, १९९८.
७. देशमुख गणेश, ग्रामीण समाजजीवन व साहित्य, स्वरूप प्रकाशन औरंगाबाद प्रथम आवृत्ती २००८.
८. मचलकर र. बा , ग्रामीण वाङ्मयाचा इतिहास, संपादक- चंद्रकुमार नलगे, सुरेश एजन्सी, पुणे, १९९६.
- ९ डॉ वाघचौरे भीमराव, रा र. बोराडे यांचे साहित्य, स्वरूप आणि आस्वाद, विहित प्रकाशन औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती १९९९